

Klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim üzerine yapılmış çalışmalara dair bir bibliyografya denemesi

Fahri UNAN

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Osmanlı devletinin ilim, kültür ve eğitim müesseselerinin temelini oluşturan medreseler üzerine yapılan çalışmaların tarihi, Cum-

huriyet'in ilk dönemlerine kadar geri götürülebilir. Aslında bu yöndeki çalışmaları, 1900'lü yıllardan itibaren süregelen gayretlerin bir devamı olarak görmek mümkündür. Ancak, Cumhuriyet'in hemen öncesine tekabül eden dönemde medreseler ve eğitim-öğretim faaliyetleri üzerine yapılan çalışmalar, üzerinde çalışılan konular aynı bile olsa, yeni bir devletin kurulması ve Cumhuriyet'in ilanının ardından gelen dönemde yapılan çalışmalardan, nitelik itibarıyla farklı hususiyetler taşırlar. Cumhuriyet öncesindeki çalışmalar, faaliyetlerini bilfiil devam ettiren sözkonusu müesseselerin ıslahı, eğitim-öğretim usullerinin ve programlarının çok daha iyi bir hâle getirilmesi için nelerin yapılması gerektiği meselelerini ele alırken, Cumhuriyet'in ilanı ve 1924'te medreselerin kapatılmasının ardından ortaya konulan çalışmalar, artık tarihe mâl olmuş bir müesseseyi *tarih* malzemesi olarak incelerler.

Bilindiği gibi, medreselerin ıslahına yönelik ilk ciddi çalışmalar, Osmanlı döneminde 1910'dan itibaren gündeme gelmiş; bu tarihteki sınırlı bir ıslah girişiminin ardından 1914'te ve takip eden yıllarda girişilen ıslah teşebbüsleri daha muhtevalı olmuş ve ortaya çıkan yeni medrese yapısı 1924'e kadar devam etmiştir. Bu sebeple, Cumhuri-

yet'e tekaddüm eden dönemde ortaya konulan çalışmaları ve konuyla ilgili fikirleri, işaret olunan ıslah girişimleriyle ilişkilendirmek mümkündür. Bu tür çalışmalarda ileri sürülen fikirler, çoğunlukla öneri çerçevesini aşmazlar; konu, tarihî çerçevede *ilmi* kriterlere uygun olarak araştırılıp incelenmekten ziyâde, eğitim müesseselerinin hâlihazırdaki durumlarının olumsuzluklarına dikkat çekilerek, bunların zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek duruma getirilmesi için neler yapılması gerektiğine dair fikirler serdedilir. Bu tür çalışmalar, yazımın konusu dışında kaldığı için, bunların teferruatına girmeyeceğiz. Bir fikir vermesi açısından, Osmanlıların son dönemlerinde medrese üzerine kaleme alınan eslere örnek olarak, neşir tarihlerine göre -yazının sonundaki bibliyografyada da yer alacak olan- şu çalışmaları zikredebiliriz:

- Selim Sâbit, *Rehniümâ-yı Mu'allimîn*, İstanbul 1290.
- Musa Kâzım, *Rehber-i Tadrîs ve Terbiye*, İstanbul 1310.
- Ayşe Sıdika, *Usûl-i Ta'lim ve Terbiye Dersleri*, İstanbul 1313.
- Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, Dersaadet 1314.
- Melekzâde Fuâd, *Usûl-i Tadrîs ve Tederrîs*, Dersaadet 1315.
- Fâzıl Ahmed, *Terbiyeye Dair*, İstanbul 1326.
- Şevketî Efendi, *Medâris-i İslâmiyye Islâhât Programı*, İstanbul 1328.
- Abdullah Cevdet, "Mekteb Âlemi, Hayat Âlemi", *Resimli Mekteb Âlemi*, no. 4 (1 Eylül 1329), s. 49-53.
- Ârif Bey, "Devlet-i Osmâniyenin Te'essüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ", *Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. I (1332), s. 137-144.
- Ethem Nejat, *Mektebcilik* (Usûl-i Tadrîs kısmı), İstanbul 1332.
- Ali Emîrî Efendi, "Meşîhat-i İslâmiyye Tarihçesi", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 304-320.
- Emin Bey, "Tarihçe-i Tarîk-i Tadrîs", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 642-651.
- Erişirgil, M. Emin, "Dînî Terbiye, Dînî Tadrîsât", *Millî Ta'lim ve Terbiye Cemiyeti Mecmûası*, no. 3 (Mart 1334/1918), s. 13-14.
- İsmail Hakkı, *Ma'ârifde Bir Siyaset*, İstanbul 1335.
- İsmail Hakkı, "Millî Ta'lim ve Terbiye Islâhâtına Medhal", *Millî Ta'lim ve Terbiye Cemiyeti Mecmûası*, no. 2 (Nisan 1337/1917), s. 5-15.

- Abdullah Şinâsî, *Usûl-i Ta'lim ve Terbiyeden Fenn-i Tadrîs*, Orenburg 1912.



Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin eğitim-öğretim müesseselerine yönelik ilginin bir süre tamamen kaybolduğu görülmektedir. Bu müesseseler, yaklaşık 1940'lara kadar bir *tarih objesi* olarak bile ilgi çekmez. Eski eğitim müesseseleri ortadan kaldırılmış, bunların yerlerini yenileri almış durumdadır; dolayısıyla ortaya konulan çalışmalar da, daha ziyâde bu yeni eğitim müesseselerinin nasıl bir yol takip etmesi gerektiği konusu üzerine teksîf edilir. Örnek olarak şu çalışmaları zikretmek mümkündür:

- Mehmed Emîn, "Mekteblerimize Dair", *Mihrâb*, sy. 28 (1 Nisan 1341), s. 145-146.
- Kâzım Nâmî, *Mekteblerde Ablâkı Nasıl Telkîn Etmeli*, İstanbul 1925.
- Kâzım Nâmî, *Ta'lim ve Terbiyede İnkulâb*, İstanbul 1927.
- Hıfzurrahman Râşit - Nihal Âdil, *Umûmî Tadrîs Usûlü*, İstanbul 1930.
- Kâzım Nâmî, *Mürebbîlere*, İstanbul 1933.

Osmanlı medreselerinin bir *tarih objesi* olarak ele alındığı ciddi sayılabilecek çalışmalara ancak 1939'dan itibaren rastlamaktayız. Bunlardan 1939'da Osman Nuri Ergin tarafından hazırlanan *Türkiye Maârif Tarihi*'nin (I-II, İstanbul, ikinci baskı 1977) birinci cildinde Osmanlı medreselerine nisbeten geniş bir yer ayrıldığı görülür. Ancak, verilen bilgiler tahlil ve terkip niteliği taşımaz; biraz da dönemin şartlarının bir yansıması olarak, eserde medreselerle ilgili pek de olumlu gözükmeyen bir tablo çizilir. Bir yıl sonda Tanzimat'ın 100. yıldönümü münasebetiyle hazırlanan, fakat sözkonusu tarihte sadece bir cildi çıkarılabilmiş olan *Tanzimat I* adlı eserde, Osmanlı Devleti'nin muhtelif kuruluşlarına dair çeşitli yazılara yer verilmiştir.¹ Bu eser içerisinde yer alan ve Şerafettin Yaltkaya'ya ait olan "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler" adlı makale ise, bir önceki örnekte olduğu gibi, Osmanlı medreselerini oldukça sathî bir şekilde ele alır.² Osmanlı medreselerinin umumuna teşmil edilebilecek bilgiler ihtivâ etmesi açı-

1 Bkz. *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

2 Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.

sından 1946 yılında yayımlanan Süheyl Ünver'in *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul) adlı çalışması da, kaynaklarda yer alan bilgilerin derlenip biraraya getirilmesinden ve tasvir edilmesinden öteye geçmez. Bu tarihlerden itibaren konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar, 1990'lara kadar çoğunlukla aynı nitelikte devam etmiştir. İhtiva ettiği derli toplu bilgiler dolayısıyla hâlâ bir başvuru kaynağı olarak müracaat edilen ve ilk baskısı, 1965 tarihini taşıyan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı* adlı eseri de, esas itibarıyla önceki örneklerinin niteliklerini taşır; medreselerin teşkilat yapısını, okunan dersleri ve ders kitaplarını kısaca tanıtmaktan, eğitimle ilgili tasvire dayalı kısa bilgiler vermekten öteye geçmez. Benzer bir çalışmanın da 1976 yılında Cahid Baltacı tarafından, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul) adıyla yayın hayatındaki yerini aldığı görürüz. Bu eserin en dikkat çekici hususiyeti, başlangıç kısmında 50-60 sayfalık hülâsa bir bilginin sunulmasının ardından, Osmanlı topraklarında XV ve XVI. yüzyıllarda faaliyet gösteren medreselerin statülerine göre bir listesini sunmasından ve belli başlı büyük medreselerde ders veren ilim adamlarının hayat hikâyelerini kısaca vermesinden ibarettir. Diğer bir deyişle, bu eserde de medreselerde yürütülen ilmî faaliyetlerin niteliği, ilim anlayışı, ortaya konulan ürünlerin durumları, eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında analitik, sorgulayıcı, değerlendireci bir yaklaşım görülmez.

1980'lerin başlarında Hüseyin Atay tarafından hazırlanan dört çalışma ise, önceki tarihlerde yazılmış örneklerine göre tahlil yönü daha ağır basan bir nitelik taşırlar. Bunlardan ilki "Fatih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeler"dir.³ Bu makalede yer alan bilgiler, hemen aynıyla Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul 1983) adlı çalışmasında da yer alacaktır. Atay'ın yine 1981 yılında çıkan başka bir yazısı, "Medreselerin Gerilemesi"⁴ başlığını taşıyan makalesi de, hemen hemen olduğu gibi *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*'ne aktarılmıştır. Atay'ın "Medreselerin İslahatı"⁵ adlı çalışması ise, daha ziyâde 1900'lü yılların başlarından itibaren gündeme gelen medreselerin ıslâh meselesine tahsis edilmiştir. Hüseyin Atay, yukarıda zikredilen ilk makalesinde Fatih ve Süleymaniye medreselerinin ders programları ve icâzetnâmeler üzerinde dururken, derinliğine tahlillerde bulunmasa bile, bazı problemlerli noktalara dikkat çekmek sûretiyle, Osmanlı medreselerinin tamâmı hakkında umûmî bir değerlendirme

3 *Vakıflar Dergisi*, sy. XIII, 1981, s. 171-236.

4 *AÜİFD*, sy. XXIV, Ankara 1981, s. 15-56.

5 *AÜİFD*, sy. XXV, Ankara 1981, s. 1-43.

dirmede bulunabilmek için, öncelikle münferit örneklerin incelenmesinin faydalı olacağına dair bir örnek sunmuş olur. Osmanlı medreselerinin gerilemesi konusuna tahsis edilmiş bulunan ikinci makale ise, önceki örnekleriyle mukayese edilemeyecek kadar ileri bir seviyeyi temsil eder; bir bütün olarak Osmanlı medreselerinin niçin geri kaldıklarını, okutulan kitapların ve derslerin muhtevalarını da dikkate alarak tartışmaya çalışır; eğitim-öğretim seviyesinin düşüşünün tarihî, kültürel, sosyal, siyasi sebepleri üzerinde durur.

1984 yılında Mustafa Bilge tarafından hazırlanan *İlk Osmanlı Medreseleri*, Hüseyin Atay'ın tartıştığı problemleri meselelere hiç temas etmez. Esas itibarıyla Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerini ele alması ve yukarıda sözü edilen problemlerin çok daha sonraki tarihlerde ortaya çıkmış olması dolayısıyla bu durum anlaşılır gözükmeyle birlikte, bu eser de ağırlıklı olarak tasvirî niteliktedir; bu eserde daha ziyade ilk dönem medreselerde okutulan eserler hakkında derli toplu bilgiler verilerek, mevcut medreselerin bir listesi sunulur.

1980'lerin sonlarından itibaren ise yukarıda hulâsa olunan durum gitgide değişecektir. Bu tarihlerden itibaren artık sadece kaynaklarda yer alan bilgilerin derlenip biraraya getirilmesi ve kısaca tasvir edilmesi ile yetinilmeyecek, bu bilgilerin sorgulanmasına, tahlil edilmesine öncelik verilecek; diğer bir deyişle analitik bir yaklaşım tarzı benimsenecektir. Medreselerin teşkilat yapıları bir teferruat bilgisi olarak hatırlatıldıktan sonra, bu kuruluşlarda ders veren ilim adamlarının zihniyet dünyalarının incelenmesine, bu zihniyetin tarihî arka planının araştırılmasına, benimsenmiş buldukları ilim anlayışının niteliğinin sorgulanmasına, üzerinde çalıştıkları eserlere, bunların niteliklerine, bizzat ortaya koydukları ilmî çalışmaların kemmiyet ve keyfiyet bakımından durumlarına ilgi gösterilmeye başlanacaktır. Bizim, bibliyografyada isimleri zikredilen çalışmalarımızın hemen tamamı böyle bir yaklaşımla kaleme alınmışlardır.

Bu kısa girişten sonra, yazımızın konusu çerçevesinde Osmanlı medreselerinde sürdürülen klasik eğitimin durumu ve niteliği üzerinde bir nebze durmakta fayda görüyoruz. Osmanlıların eğitim-öğretim ve ilim kuruluşlarının temelini teşkil eden medreselerin daha iyi tanınabilmesi için, onların tarihî arka planlarını, nasıl ortaya çıktıklarını, nasıl teşkilatlandırıldıklarını, tespit olunan eğitim-öğretim müfredatının nasıl yürütüldüğünü, anahatlarıyla gözden geçirmek yerinde olacaktır. Medrese ulemâsı tarafından benimsenen ilim anlayışı ve zihniyet dünyası ise, başka bir yazının konusu olacak niteliktedir.

•••

Osmanlı topraklarında ilk medrese XIV. yüzyılın ilk yarısında, 1330-31'de (731) İznik'te kurulmuştur. İkinci Osmanlı sultanı Orhan Bey tarafından kurulmuş olması dolayısıyla *İznik Orhaniyesi* adıyla da anılan bu medreseden önce Osmanlı topraklarında eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Ancak öyle anlaşılıyor ki, umumiyetle İslâm dünyasının müstakil medrese binaları bulunmayan diğer yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı ülkesinde de, bu konuda camiler ve mescitler mühim hizmetler vermişlerdi. Devletin eğitim almış vasıflı eleman ihtiyacı ise, yine muhtemelen Anadolu'nun değişik yerlerinde faaliyet gösteren ve daha önce kurulmuş bulunan eski Selçuklu şehirlerindeki medreselerde yetişen âlimler tarafından karşılanmıştı.

Osmanlı Beyliği'nin sınırlarının kısa bir süre içerisinde genişlediğini biliyoruz. Dolayısıyla, sözü edilen dış merkezlerden sağlanan elemanların, bir süre sonra ihtiyaca cevap veremeyecek duruma gelmeleri kaçınılmazdı. Bu sebeple, Osmanlı idarecileri bizzat kendi topraklarında ilim ve eğitim-öğretim müesseseleri açma ihtiyacı duymuşlar ve böylece önce İznik'te, sonra da Bursa ve Edirne gibi aynı zamanda devlete başkentlik de eden büyük şehirlerde medreseler kurmuşlardır. Bu medreselerin kurucuları ekseriyetle sultanlardı. İstanbul'un fethinin ardından Osmanlıların en itibar ettikleri medreseler, artık bu şehirde kurulmaya başlandı. Osmanlı medreseleri, başlangıçtan itibaren, dışarıdan gelen ilim adamları tarafından idare olunduğu için, kendi eğitim-öğretim sistemlerini oluşturmaktan ziyade, buralarda ders veren ilim adamlarının yetişmiş buldukları daha önceden İslâm coğrafyasında kurulmuş ve faaliyetlerini yüzyıllarca sürdürmüş olan medreselerin ilmî zihniyetlerini ve tedris geleneklerini devralmışlardı.

Başlangıçtan itibaren bütün Osmanlı medreselerinde acaba nasıl bir tedris geleneği benimsenmişti? Yahut geleceğini *ilmiye* mesleğinde gören birisi, tahsiline başlayışından itibaren meslek hayatı boyunca nasıl ilerlemekte ve bu sırada öğrenilen ilimleri nasıl tahsil etmekteydi? Bu ve benzeri sorulara tatmin edici cevaplar verebilmek için biraz daha geriye, İslâm dünyasının Osmanlı öncesi eğitim tarihine kısaca bakmak yerinde olacaktır.

İslâm dünyasında eğitim sisteminin başlangıcını, Hz. Peygamber zamanına kadar götürmek mümkündür. Ancak, başlangıçta sistemli bir eğitim-öğretim faaliyetinden söz etmek mümkün olmasa gerektir. Bununla birlikte, mevcut eğitim-öğretim faaliyetleri, öncelikle yeni dinin prensiplerinin öğretilmesi ile sınırlı olmak zorundaydı. Bu durum, ta-

biatıyla Müslümanları camiye yöneltti. İlk dönemlerin dar cemaat yapıları içerisinde Hz. Peygamber ve çevresi, tabii birer öğretici, birer muallim durumundaydılar; bu ilk muallimler, daha ziyâde sözkonusu cemaatin yeni dinle ilgili öğrenmek istediklerini, çoğunlukla sözlü olarak öğretiyorlardı. İlk dönemlerde öğrenilen konular, yine çoğunlukla Kur'ân ezberlemek, hadis toplamak ve bunlara dayanarak hüküm çıkarmaya çalışmaktan ibaretti. İnsanların zihinlerini ve düşünce dünyalarını meşgul edecek olan yoğun fikrî ve felsefî faaliyetleri bu küçük cemiyet henüz üretecek duruma gelmemişti.⁶ Böyle bir başlangıç, daha sonra oluşan İslâm ilimlerinin tahsil olunacağı merkezlerin, cami çevresinde, ya aynı çatı altında, ya ona bitişik olarak veya bir kompleks içerisinde yer alarak kurulmalarına yol açacaktır.⁷ J. Petersen'in vurguladığı gibi,⁸ İslâmiyet'in tesiri altında doğan ilimlerin daha ziyâde dînî nitelik taşıması, kanaatimizce böyle bir geçmişle yakından ilgili olmalıdır. Bu sebeple, İslâm dünyasında eğitim-öğretim ve ilim mekânları, ilk dönemlerden başlayarak ekseriyetle camiler olmuştur. Birer ilim ve eğitim yuvası olan *küttâb* ve *medreselerin* henüz ortaya çıkmadıkları dönemlerde, camiler, kullanılmaya en elverişli ve hazır yerler olarak görülmüş olmalıdır. Camilerin ihtiyacı karşılamadıkları veya her zaman müsait olmadıkları durumlarda yahut ders verenlerin başka yerleri tercih etmeleri hâlinde, imkân ve şartlara göre başta ulemâ ve devlet yöneticilerinin evleri olmak üzere, cemiyetin önde gelen insanların meskenleri de birer eğitim-öğretim mahalli olarak kullanılmışlardır. Ancak, bunların, camileri eğitim-öğretim konusunda bütünüyle devreden çıkarmaları sözkonusu değildir. İlim sahibi insanların çevresindeki eğitim-öğretim merkezlerinin şekillenmesi ise, ancak İslâm'ın birinci ve ikinci asırlarında gerçekleşmiştir.⁹ Gerçekte birer ibadet yeri olan camilerin, çocukların ve büyüklerin eğitim-öğretimlerinde tıpkı *mektep* ve *medrese* gibi kullanılmaları Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve hatta Osmanlılar zamânında devam ederek günümüze kadar sürmüştür. Bununla birlikte, ilk dönemlerde camilerin aynı zamanda birer devlet dairesi gibi kullanıldıkları; müstakil devlet kuruluşlarının henüz oluşmadığı bir devirde, zaman zaman bu ihtiyacı da karşıladıkları iyi bilinmektedir.

6 Bkz. Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. M. Dağ - M. Aydın, İstanbul 1981, s. 52.

Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 24-24.

7 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, çev. İ. Kutluer, İstanbul 1989, s. 17.

8 Johns Petersen, "Mescid", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, c. VIII (1979), s. 47.

9 Fazlur Rahman, *İlim ve Çağdaşlık*, çev. A. Açıkgenç - M. H. Kirbaşoğlu, Ankara 1990, s. 111.

Diğer taraftan, *cami* denince akla *dinin* gelmesi dolayısıyla, bunların insanlar üzerindeki etkileri ve cemiyet içerisinde oynadıkları roller son derece büyüktü. Bu yüzden buralarda yürütülen *tedris* veya *irşad* faaliyetleri zaman zaman yöneticilerin müdahalelerine yol açacak ölçüde sosyal hayatı etkileyebiliyordu.¹⁰

Ancak, İslâm devletinin ve cemiyetinin yeni fetihlerle hızla büyüme-ye başlaması, bazı yeni meselelerin de ortaya çıkmasına yol açacaktır. Aynı şekilde, bir taraftan devletin, diğer taraftan cemiyetin iyi yetişmiş insanlara olan ihtiyaçları da artmaya başlayacaktır. Bilindiği gibi, yeni fethedilen bölgeler, kökleri yüzyıllarca geriye giden güçlü Sâsânî, Bizans, Mısır ve Hint medeniyetlerinin kök salmış olduğu yerlerdi; dolayısıyla böyle köklü kültürel geçmişleri bulunmayan ilk Müslüman fatihler, önceden hiç tanımadıkları felsefî fikirlerle de karşı karşıya kalmışlar ve ister istemez bu çerçevede ortaya çıkan itikâdî tartışmaların içine düşmüşlerdi. Bu şartlar altında X. asrın ortalarından itibaren İslâm dünyasında, devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız medreseler boy göstermeye başladı.¹¹ XI. asrın ikinci yarısında Selçuklular tarafından Bağdad'da kurulan *Nizâmiye* medreselerini (459/1065), bunların birer benzeri olan Merv, Herat, İsfahan, Belh, Basra, Musul, Amül, Taberistan gibi şehirlerde kurulan medreseler takip etti.¹² Böylece, bizzat devlet eliyle açılıp vakıflar kanalıyla beslenen eğitim-öğretim müesseseleri, devletin gözetiminde olmak üzere, zaman içerisinde kendi geleneklerini oluşturmaya başladı.

10 Bkz. Petersen, "Mescid", s. 19-20.

11 Devletin gözetimi altında düzenli bir eğitim faaliyeti yürüten Nizâmiye medreselerinin kurulmasından önce, 960'ta (349) Ebu'l-Velid Hassan, Muhammed Emevî ve 965'ten (354) önce İbn Habban Teymî tarafından Nişâbur'da birer medrese yaptırılmıştı. Kezâ, 1011'den (402) önce yine Nişâbur'da es-Sâ'idiyye ve 1014-15'ten (405) önce Ebû Osman Sabûni ve İbn Furek medreseleri yapılmıştı; bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 31. İlk dönem ilim ve kültür müesseseleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. Oktay Aslanapa, "Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, sy. 12 (Ekim 1963) s. 34-43; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 7-14; Hişam Naşabi, "[İslâm Dünyasında] Eğitim Kuruluşları", *İslâm Şehri*, İstanbul 1992, s. 97-100. Selçuklu döneminde kurulan medreseler ve eğitim hayatı ile ilgili olarak bkz. M. Altan Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (Ankara, 1975), s. 75-124.

12 Bu sırada açılan medreseler hakkında özet bilgi için bkz. M. Dağ - H. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s. 113 vd.; Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 88-95; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 32-35.

Bu sûretle, eğitim-öğretim faaliyetleri daha sistemli, planlı ve düzenli bir mahiyet kazandı. Bu müesseselerde oluşan ilim ve eğitim-öğretim anlayışı, zaman içerisinde İslâm dünyasının tamamında benimsendi. Dolayısıyla Sünnî İslâm dünyasının büyük bir kesiminde yetişen âlimler gibi, Osmanlı ulemâsı da hemen hemen aynı eğitim sisteminden geçmiş ve aynı kaynaklardan beslenmişti. Bu bakımdan, Türkistanlı bir âlimle İstanbullu bir âlimin veya Mısırlı yahut Iraklı bir âlimin *doğruları* arasında fazla bir fark görülmemesi, ilmen ve fikren beslenen kaynakların aynı veya benzer oluşundan başka bir sebebe bağlanamaz. Nitekim son yıllarda yapılan bazı çalışmaların açıkça ortaya koyduğu üzere, münferit örnekler dışında, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okunan veya ulemânın üzerinde çalışmış oldukları bütün eserler, Osmanlı sınırları dışında, Mâverâ-ünnehir, Horasan, Mısır, Irak ve Suriye gibi Sünnî İslâm'ın ilk olarak yayılıp yerleştiği bölgelerde ve kültür merkezlerinde, bilhassa IX-XV. yüzyıllar arasındaki bir dönemde, diğer bir deyişle, Osmanlı medreselerinin henüz bulunmadıkları veya emekledikleri bir çağda kaleme alınmışlardı. Belirtilen bölgeler, aynı zamanda, XVI. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ulemâsının tahsil görmek üzere gittikleri merkezlerdi.¹³

Osmanlı medreselerinin eğitim-öğretim faaliyetlerini üç açıdan ele alabiliriz: Teşkilat yapısı, eğitim-öğretim elemanları ve müfredat programları.

I. Teşkilat

Saray bünyesinde yer alan ve herkese açık olmayan Enderun mektebi hariç, eğitim-öğretim müesseselerinin hepsi, umumî bir tabirle *medrese* adıyla anılır. Bu müesseseler bilhassa Fatih Sultan Mehmed'den itibaren hiyerarşik bir yapı içerisinde teşkilatlanmışlardır. Yani, birbirinin benzeri olarak, gittikçe yükselen bir medrese teşkilatı sözkonusu idi. Buna göre, en alt seviyede *kelâm*la ilgili *Hâşiye-i Tecrîd* adlı kitabın okutulduğu *Tecrîd* medreseleri bulunmakta idi; bu medreselerde ders veren müderrislere günlük 20-25 akçe arasında ücret ödendiği için, bu tür medreseler *Yirmili* adıyla da anılmışlardı.

¹³ Bu eserlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 40-63. Kezâ, Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül - Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 39-47, tablo 1-3, s. 164-165.

İkinci sırada *belâğata dair Miftâh* adlı eserin okutulduğu *Miftâh* medreseleri bulunmakta ve bunların müderrislerine ise günlük 30-35 akçe arasında bir maaş verilmekteydi. *Miftâh* medreselerinden sonra, müderrislerine günlük 40 akçe verilen *Kırklı* medreseler geliyordu. *Kırklı* medreselerin üzerinde ise *Hâriç Ellili* medreseler yer almaktaydı. Bu medreselerin isminden de anlaşılacağı üzere, müderrislerine günlük 50 akçe ücret ödenmekteydi. *Hâriç* medreseleri, umumiyetle Osmanlılardan önceki Müslüman devlet yöneticileri, yani hükümdarlar, onların oğulları, kızları veya devlet erkânı tarafından yapılmışlardı. Osmanlı döneminde devlet adamları tarafından yaptırılan medreseler de daha ziyâde bu kategoriye dâhil edilmişlerdir. *Hâriç Ellili* medreselerin hemen üstünde *Dâhil Ellili* olarak bilinen medreseler bulunuyordu. Bunlar Osmanlı padişahlarıyla şehzadeler, vâlîde sultanlar, hanım sultanlar ve pâdişah kızları tarafından yaptırılmışlardı. XVI. yüzyıldan sonra, devlet erkânı tarafından yaptırılan birçok medrese de *Dâhil* statüsü kazanacaktır. Bu medreselerin müderrisleri de, *Hâriç Ellili* medreselerde olduğu gibi, günlük 50 akçe ücret almaktaydılar. Her iki medrese arasındaki fark, *itibarî* idi. Zira ulemâ nezdinde hükümdarlar tarafından yaptırılan medreselerde ders vermek bir imtiyaz ve itibar göstergesiydi. Ayrıca, bu medreseler, *ilmîye tarîki* içinde eğitim yolunun sonunu belirliyorlardı. Zira buralardan mühim şehirlerin kadılıklarına geçilmekteydi.

1470 yılında kuruluşlarından itibaren, yukarıdaki medrese hiyerarşisinin ilk sırasına Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan *Salm-ı Semân* medreseleri geçti. Bu medreselerin müderrislerine de günlük 50 akçe ücret ödenmesi, bunların *Dâhil* medreseleri olarak telakkî edildiğini göstermektedir. Fatih medreselerinin üzerinde yer alan ve fethin sembolü olması hasebiyle istisnâ bir yeri bulunan tek medrese ise, *Altmışlı* itibar olunan, Ayasofya Camii bünyesindeki medrese idi.

Bu medrese hiyerarşisine Gelibolulu Mustafa Âlî'de de aynen rastlıyoruz.¹⁴ Söz konusu teşkilat yapısı, Fatih'in ünlü teşkilat kanunnâmesinde de yer almaktadır.¹⁵

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Süleymaniye medreselerinin yapılışıyla, medreselerin yukarıdaki tasnifleri kısmen değişmiş ve genişletilmiştir. Bu dönemden sonraki tasnifte *Kırklı* medreseler de dâhil, alt seviyedeki medreseler bulunmamakla birlikte, bunlar eğitim-öğretime devam

14 Âlî, *Künhü'l-Abbâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 5959, vr. 85b.

15 Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 33 (Mart 1980-81), s. 39.

ediyorlardı. XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürecektir olan bu tasnifi,¹⁶ Cevdet Paşa şu şekilde verir:

1. İbtidâ-i Hâriç
2. Hareket-i Hâriç
3. İbtidâ-i Dâhil
4. Hareket-i Dâhil
5. Mûsıla-i Sahn
6. Sahn-ı Semân
7. İbtidâ-i Altmışlı
8. Hareket-i Altmışlı
9. Mûsıla-ı Süleymaniye
10. Süleymaniye
11. Hâmis-i Süleymaniye
12. Dâru'l-Hadis(-i Süleymaniye).¹⁷

Bu tasnifte *Sahn*'dan sonraki medreselerin ekseriyetinin Süleymaniye külliyesi bünyesinde yer aldığı görülmektedir. Fakat zaman içerisinde, bilhassa kadrosuzluk yüzünden, başka medreseler de *Altmışlı* itibar olunmuştur.¹⁸ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, bilhassa Batı tesiriyle kurulan, Batı tipi bir eğitim-öğretimi öngören ve daha ziyâde askerî nitelik taşıyan tahsil müesseseleri, bu değerlendirmelerin dışındadır.

II. Eğitim-Öğretim Elemanları

Osmanlı medreselerinin klâsik yapıları içerisinde eğitim-öğretim elemanı olarak *müdderris*lerin mühim yeri vardır. *Sahn-ı Semân* ve *Süleymaniye* medreseleri gibi büyük medreselerde, *müdderris*in dışında

16 *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 647; Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 127-128.

17 Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, c. I, s. 111.

18 Baltacı, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı topraklarında kurulmuş bulunan ve yukarıda hiyerarşik yapılanmaları ile ilgili kısaca bilgi sunulan medreselerin tam bir dökümünü vermektedir. Bu verilere göre, klasik Osmanlı topraklarında 32 *yirmili*, 22 *otuzlu*, 29 *kırklı*, 147 *ellili*, 18 *altmışlı*, 4 statüsü *altmışın üzerinde* olan medrese bulunuyordu. Ayrıca, statüleri zaman zaman değişen 72 medrese vardı. Bunlara ilave olarak 20 *dâru'l-hadis*, 15 *dâru'l-kurrâ* ve 7 tane de *tıp* medresesi vardı. Bu sayı, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda artarak devam edecektir.

onun yardımcısı olarak bir de *mu'îd* bulunmaktaydı. Bunların dışındakiler ise *talebe* ile diğer hizmetli elemanlardan ibaretti. *Mu'îd*lerin vazifesi, müderrislerin verdikleri dersleri medrese talebesine (*dânişmendlere*) tekrar etmekle sınırlıydı. Ayrıca, *mu'îdler*, alt birimleri (*te-timmeleri*) bulunan medreselerde okuyan talebeye (*sûhete*) de nezaret etmekteydiler.

İslâm dünyasında medreselerde tahsil ve tedris faaliyetlerinin merkezinde, başlangıçtan itibaren müesseseler (mektepler, medreseler) değil, *hocalar* (âlimler, müderrisler) bulunmuşlardır. Osmanlı medreseleri açısından da durum aynıdır. Bu da tabiidir; çünkü Osmanlılardan önce oluşan sözkonusu gelenek, ilim anlayışı ve mekanizma, XVI. yüzyıla kadar diğer İslâm beldelerinden Osmanlı ülkesine taşınmıştı.¹⁹

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin durumuna baktığımızda kısaca şunları söyleyebiliriz: Osmanlılarda eğitim-öğretim faaliyetleri devlet tarafından, belirli ve kesin kanunlara bağlanmış bir hizmet olarak üstlenilmemişti. Bu faaliyetler -hükümdarlar tarafından kurulan müesseseler de dâhil- *vakıf* sistemi içinde, *hususî* girişimler olarak nitelenebilecek bir teşkilatlanma içerisinde yürütülmüştü. Gerçi bu sistemin başında, yine bir devlet memuru ve ulemânın başı olan *şeyhülislâm* bulunuyordu. Ancak, ilk tahsil de dahil, II. Mahmud dönemine kadar mecburî eğitim sözkonusu değildi; II. Mahmud döneminde, sadece ilk tahsil mecburî hale getirildi; bu da birkaç büyük şehirle sınırlı kaldı. Devlet, mevcut eğitim müesseselerini kontrolü altında bulundurmakla birlikte, bunu aslî vazifeleri arasında görmüyordu; bu sebeple fertlerin eğitim imkânlarından faydalanmaları, sosyal çevrelerinin durumuna ve yakalayabildikleri fırsatlara bağlı kaldı.

Ulemânın sosyal tabanıyla ilgili olarak şunları söylemek mümkündür: İstikbâlini ilmiye tarîkinde gören bir taşralı, önce en yakın çevresindeki bir âlimden -ki bunlar daha ziyâde imamlardır- ders alacak, ondan ne kadar bilgi edinmesi mümkünse edinecek, bilâhare hocasının veya tanıdık birisinin tavsiyesi ile en yakın bir yerleşim yerine -bir ka-

19 Mesela, Gelibolulu Mustafâ Âlî, XV. yüzyılın ikinci yarısındaki, yani Fatih Sultan Mehmed zamanındaki bu hususla ilgili durumu ve sultanın diğer İslâm ülkelerinde yetişmiş ilim adamlarını kendi ülkesine çekmek için aldığı tedbirleri anlatırken şu cümleyi kullanmaktadır: "(...) Bu tarîk ile fuzalâ-yı Arab u Acem ve mevâlî-i Hind ü Sind ü Deylem bâb-ı sa'âdetine çehre-sây olmada ve rûz-be-rûz gün-â-gün i'zâz u iltifât u in'âmları anlar hakkında sudûr bulmada idi."; bkz. *Künhü'l-Abbâr*, İstanbul 1277, c. V, s. 247. Sultanın oluşturduğu câzibe merkezi Osmanlı başkentine koşuşan bu âlimler, elbette bütün ilmî birikimlerini de beraberinde getiriyorlardı. Ayrıca bkz. Nişâncızâde Mehmed, *Mir'ât-ı Kâinât*, İstanbul 1290, c. II, s. 401.

sabaya veya kazâya- gidecek ve orada yeni bir hoca yahut düşük seviyeli bir medrese bulacaktır. Ardından buradaki hocanın tavsiyesine ve referansına dayanarak daha büyük bir yerleşim birimine gidecek, daha ileri seviyede bir medreseye girecek, böylece alttan üste doğru medreseleri basamak basamak geçerek ülkenin en büyük ve en itibarlı medreselerinin bulunduğu merkeze -başkente- ulaşacaktır. Böylece merkeze ulaşan tâlibin işi bu safhada da bitmemektedir. Merkezde sığınacak bir kapı ve himaye edecek nüfuzlu bir hâmi bulunmadan veya böyle birisinin tavsiye ve referansını elde etmeden başarılı olmak bir hayli zordur. Çünkü bir taraftan eğitim ve öğretim mecburiyeti, diğer taraftan, merkeze ulaşan yolda işleyen mekanizmayı düzenleyen hukukî müeyyide veya kanunî düzenleme bulunmamaktadır. Mühim olan, belirli bir sıralama içerisinde okunması gereken dersleri, daha doğrusu kitapları okumuş olmak ve bu müddet zarfında nüfuzlu çevrelerle iyi ilişkiler kurabilmektir.

Aynı şey, büyük şehirlerde veya hükümet merkezinde bulunanlar için de geçerlidir. İkbalini ilmiye mesleğinde gören birisi, eğer hükümet merkezinde bulunuyor ve ailesi nisbeten tanımiyorsa, ilmiye zümresi arasına girip ilerlemesi daha kolay olmakla birlikte, yine de güçlü bir hâmi ve kefil bulmak, mânen onun kapı halkından sayılmak sûretiyle çok daha rahat hareket edebilirdi. Güçlü bir şahsın desteğini, himâyesini ve kefâletini elde etmek, bir ilmiye mesleği mübtedîsi için son derece mühimdi. Böyle bir seyir içerisinde hızla ilerlerken, kendilerini himaye edenlerin ölümü veya vazifeden alınmaları üzerine, yıllarca aynı mevkilerde kalanlara veyahut mevkilerini kaybedenlere Osmanlı tarihinin her döneminde rastlamak mümkündür.²⁰

Bu tabloyu, aşağı yukarı aynı şekilde, Koçi Bey de çizmektedir:

“Mukaddemâ bir tâlib-i ilm dânişmend murâd eylese ulemâdan birisi müteharrik olup evvelâ andan mahrec dersi okuyup isti’dâd ü liyâkatin müşâhede itdükden sonra müderrisinden birine gönderürdi. Andan birine, andan birine, böyle böyle Hâricde ve Dâhilde ve Sahn’da nice müddet dânişmend olup ba’delhû murâd itdüğü yirde karâr idüp yolu geldükde mülâzım olup Rûz-nâmçe-i Hümayûn’a nâmı yazılırdu. Yolu geldükde Sahn dânişmendlerinün eskileri, ki mu’idlerdür, her birine birer Tetimme ta’yîn olunup anda sâkin olan sûh-tegân tâ’ifesine ifâde-i ulûm iderlerdi.”²¹

20 Bkz. Fahri Unan, “Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Performans Üzerindeki Etkisi”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, [Bu yazı ayrıca şurada yayımlanmıştır: *Türk Yurdu*, XVI/101 (Ocak 1996), s. 15-19].

21 Koçi Bey, *Risâle-i Koçi Beğ*, London 1277, s. 10.

Bu sistem Osmanlılarda asırlarca devam etti. Bu yüzden, medreselerde okutulan veya müderrisler tarafından verilen *dersler* bile zaman içerisinde kalıplaşmış kaldı. Osmanlı ulemâsının hayat hikâyelerinin ve rildiği biyografik nitelikli kaynaklarda okunduğu, okutulduğu, üzerinde *şerh*, *hâşiye*, *hâmiş*, *ta'lik* ve *kelimât* türü çalışmalar yapıldığı bildirilen bütün eserler, hemen hemen aynı eserlerdi.²²

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı medreseleri, kendi içlerinde basamak basamak yükselen hiyerarşik bir yapı sergilemekte; her müderris veya *ilmiye* mensubu, eğitim hayatına en alt seviyedeki medreselerden başlamakta, her medresede okuması gereken dersleri okuyup başarılı olduktan sonra, bir üst medreseye geçebilmekte ve böylece en yüksek dereceli medreselere ulaşmak mümkün olmaktadır. Böyle bir seyir, müderrislerin tedris hayatları müddetince de geçerliydi. Yani, onlar da akademik hayata en alt seviyedeki medreselerden başlamakta, bulunulması gereken medreseleri basamak basamak geçtikten sonra, yüksek medreselere ulaşmakta ve bilahare buradan yönetici olarak yahut başka bir vazife ile devlet hizmetine girmektedirler.

Bu mekanizma içerisinde bizim *patronaj ilişkileri* olarak da adlandırdığımız ilişkiler ağının mühim bir rol oynadığı görülmektedir. Osmanlı literatüründe bu ilişkiler *intisâb* olarak ifade edilmiştir. Cemiyet ve ulemâ içinde hatırı sayılır bir yer edinebilmek için -hükümdar da dâhil-, yönetim kademelerinde söz sâhibi olan, hatırı sayılan veya elinde yetki bulunan birisine dayanmak, onun mânevî nüfûzu ve kefâleti altına girmek, bu yolla vazife tevcih edecek olan merkezî yönetimin güvenini kazanmak gerekmiştir. İstikbalini ilmiye mesleğinde gören bir kişi, şayet hükümet merkezinde bulunuyor ve ailesi az çok tanınıyorsa, ilmiye mensupları arasına girmesi daha kolaydı; bununla birlikte, yine de güçlü bir hâmi ve kefil bulmak ve mânen onun *kapı halkından* sayılmak son derece tercih edilen bir yoldu. Kudretli şahsiyetlerin yardımlarını, himayelerini ve kefaletlerini elde etmek, bir ilmeye mesleği *mübtedâsi* için son derece mühimdi. Böyle bir seyir içerisinde hızla ilerlerken, hâmisinin ölümü veya vazifesinden azli üzerine, yıllarca aynı mevkilerde kalanlara ve yâhut mevkilerini kaybedenlere rastlamak, her zaman mümkündür.²³ Bu mekanizma içerisinde babaları veya yakınları yüksek mevkilerde bulunanlar, diğerlerine göre çok daha avantajlı

22 Bkz. Unan, "Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1999, s. 380-383.

23 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003, s. 209-212.

durumdaydılar. Çünkü imkânları ve fırsatları değerlendirmeleri hem çok daha kolaydı hem de yüksek rütbeli ulemâ çocukları için birtakım husûsî kanunlar bulunmaktaydı.

Ulemânın yetişme safhasında üzerinde durulması gereken bir konu da -bir bakıma tahsil hayatının sona erdiğini gösteren- *mülâzemet* usûlüdür. XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde *mülâzemet* usulü fazla yaygın olmasa gerektir. *Mülâzım* kelimesi Fatih kanunnâmesinde de geçmekle birlikte²⁴ burada daha ziyâde mezun manasına kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ancak eldeki kanunnâme metni XVI. yüzyılın sonlarına doğru kaydedilmiş olduğu için, mevcut durumu tespit etmiş olma ihtimali de vardır.

Mülâzemet uygulamasının bir zaruret neticesi ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü önceleri medrese mezunları ile bunların istihdam edildikleri kadrolar arasında sayı bakımından fazla bir uçurum bulunmuyordu. Devlet sürekli genişlediği için yeni istihdam sahaları da açılmaktaydı. Mevcut medreselere, en azından Süleymaniye medreseleri gibi son derece teşkilatlı ve geniş kadrolu yeni medreseler katılmış değildi. Ülkenin ihtiyacı olan üst seviyedeki elemanların çoğu medreselerden yetişiyordu. Oysa medreselerin sayılarının arttığı XVI. yüzyılda ve müteakip asırlarda mezunlar da çoğalmış, kadrolar ise sınırlı kalmıştı. Bu yüzden, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere, yoğun talebe hareketleri ve medreseli isyanları patlak verecektir.²⁵ Bu sebeple medrese mezunlarının bir yere gelebilmeleri için, münhal kadro açılması, dolayısıyla bir süre beklemeleri kaçınılmaz olmuştu.

Meşhur Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskeri olduğu tarihe kadar (944/1537), tahsilini tamamlayıp *icâzetnâmesini* alan talebenin *mülâzım* kaydedilmesi kesin bir kaideye bağlanmış değildi. Bir yolunu bulan veya nüfuzlu bir şahsiyete *intisâb* edenler, onların tavassutları, tekeffülleri veya başka bir vesileyle *mülâzım* oluyorlardı. Kişinin *mülâzım* olması, kendisine vazife verilebilmesi için liyâkatinin tasdiki, *kadı* veya *müderris* olabileceğinin vurgulanması demektir. Bu tarihte, Anadolu kazaskeri bulunan Çivizâde Muhyiddin Efendi (ö. 954/1547), bu şekilde *mülâzım* olanların *mülâzemetlerini* iptal etmişti. Bundan zarar görenler, padişaha başvurarak durumdan şikâyetçi olmuşlar; hükümdar da, Ebussuud Efendi'den konuyu çözümleme-

24 Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi", s. 39.

25 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme, nr. 3, s. 286/112; 348/134; 363/138; 452/166; 487/177; keza, Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sy. 11 (1952) s. 361-387.

sini istemişti. Ebussuud Efendi, *mülâzemet* verilmesini belirli bir kaideye bağlamaya çalıştı. Buna göre, *mülâzım* olması gerekenlerin isimleri *Matlab* veya *Rûz-nâmçe* denilen bir deftere yazılacaktı. Anadolu'da müderrislik veya kadılık edeceklerin Anadolu kazaskerinin *mülâzemet* defterine, Rumeli'de vazife alacak olanların ise Rumeli kazaskerinin defterine adlarını yazdırmaları öngörülmüştü. Ayrıca mezun durumdaki dânişmendlerin *mülâzım* yazılmalarına devlet kademelerinde vazife almış olan yüksek rütbeli ilim adamları tavassut ettikleri için, bunların her *pâyede* (makamda) ve hangi vesilelerle kaçar mezunu *mülâzım* kaydettirebilecekleri de tespit edilmişti. Bütün bunlara ilave olarak, yedi senede bir, *mülâzım* yazılmasını sağlamak için *nevbet* ilan edilmesi kararlaştırılmıştı.²⁶

Bu uygulama XVI. yüzyılın sonlarına doğru bozuldu; yine muhtelif vesilelerle ve kişilerin tavassutları ile nizâmî olmayan bir şekilde *mülâzemet* elde edilmeye devam olundu. Medreselerde müderrislik vazifesinde bulunan ilim adamlarının yetişme safhalarının incelenmesi göstermektedir ki, medrese mezunlarının *mülâzım* kaydedilmeleri için hiç değişmeyen kaideler veya kesin prensipler olmamıştır. Hatta deyim yerindeyse, zaman içerisinde sudan sebepler vesile ittihaz edilerek, ulemanın *mülâzemet* vermeleri mümkün olmuştur.²⁷

Kaideye göre, bir talebenin mezun olup *mülâzım* kaydedilebilmesi için, tanınmış bir âlimin yanında bir süre *mu'âd* olarak kalıp yetişmesi gerekir veya bu tür *mülâzemet*ler tercih edilirken, zamanla şeyhülislâmların, padişah hocalarının, imamlarının, kazaskerlerin, *bilâd-ı selâse* (üç belde) denilen İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarının, daha sonra Mekke ve Medine (*Haremeynü'ş-Şerîfeyn*) kadılarının, bilahare bazı *mevleviyet*lerin kadılarının buldukları makamlara tayin edilmeleri dolayısıyla (*teşrifden*) belirli sayılarda *mülâzemet* vermeleri yaygın bir uygulama halini almıştır.²⁸ Ayrıca hükümdarların tahta çıkışları (*cülûsdan*), şehzadelerin doğumları veya sünnet düğünleri yahut sultanların ilk seferleri veya zaferle neticelenen seferler birer vesile sayılarak, ulemanın *mülâzım* kaydettirmelerine zemin hazırlanmaktaydı.²⁹ Ayrıca

26 Nev'izâde Atâyi, *Hadâ'ıku'l-Hakâ'ık fî Tekmiletî'ş-Şaka'ık* (*Zeyl-i Şak'ık; Şak'ık-i Nu'mâniye ve Zeyilleri*, 2), nşr. A. Özcan, İstanbul 1989, c. I, s. 184; Cevdet Paşa, *Tarih*, c. I, s. 109-110; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 34-35; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1988 (1965), s. 45.

27 Geniş bilgi için bkz. Unan, *Fatih Külliyesi*, s. 213-215.

28 Unan, *Fatih Külliyesi*, s. 215.

29 Geniş bilgi için bkz. Unan, *Fatih Külliyesi*, s. 212-217.

mülâzemet verme yetkisi bulunan yüksek rütbeli ulemânın çocukları için husûsî uygulamalar bulunmakta (mesela Hocazâdeler kanunu); bunlar normal mezunlar gibi sıraya girmeden, münhal kadroları beklemeden *mülâzım* sayılmakta yahut hükümdarların husûsî *hatt-ı hümayûn*ları ve ileri gelen ulemânın sundukları müstakil arzlarla *mülâzım* olabilmekteydiler.³⁰ Şeyhülislâm, kazaskerler, hükümdar hoca ve imamları başta olmak üzere önde gelen ulemâ, işgal ettikleri mevkilerin durumuna göre değişen sayıda *mülâzım* kaydettiriyorlardı. Her *pâye* (makam) için belirli bir kontenjan ayrılmıştı. Ancak bu kontenjanlar her zaman sâbit kalmamakta ve sürekli artmaktaydı. Çünkü bir âlim ne kadar çok sayıda *mülâzım* verebiliyorsa, o ölçüde itibara ve iltifata mazhar olmuş sayılıyordu.

Yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinden faydalanan bu insanların sosyal tabanları da fevkalade ilgi çekicidir. Osmanlı ilmiye sınıfının sosyal yapısı üzerinde şimdiye kadar fazla bir çalışma yapılmış değildir. Bu konuda biyografik nitelikli eserlerin son derece faydalı olabileceğine şüphe yoktur. Bu tür eserlerden ilk faydalananlardan birisi olan S. Faroqhi,³¹ Taşköprülüzâde'nin eserinden³² derlediği bazı bilgileri değerlendirmiş, fakat ortaya çıkan neticenin sebepleri üzerinde pek durmamıştır. Aynı konuyu bir makalesinde ele alan İ. Ortaylı ise, çok sayıda veriye dayanmamakla birlikte, haklı olarak, “araştırmacılar arasında ulema sınıfının halktan insanların yöneticiliğe geçiş imkânı bulduğu bir ortam olduğu kanaati”nin yaygınlığını belirttikten sonra, bilhassa XVIII. yüzyıldaki ulemâ sınıfının kendi içine kapandığını, belirli ulemâ ailelerinin üst mevkileri kontrol altına aldıklarını ve böylece halka kapalı bir yapı oluştuğunu vurgular.³³

Bizim daha erken dönemleri içine alan ve istatistik verileri ihtiva eden çalışmalarımız, Ortaylı'nın XVIII. asır ulemâsı için sözünü ettiği “kendi içine kapanışın” çok daha erken dönemlerde oluştuğunu ve hatta Fatih zamanında bunun belirgin bir biçimde şekillenmeye başladığını göstermektedir. Bunda İstanbul'un fethinden sonra devletin benimsediği sıkı merkezîyetçi yönetim anlayışının ve patrimoniyal bürok-

30 Unan, *Fatih Külliyesi*, s. 216.

31 Suraiya Faroqhi, “Social Mobility Among the Ottoman ‘Ulemâ in the Late Sixteenth Century”, *International Journal of Middle East Studies*, sy. 4 (1973), s. 204-218.

32 Mecdî (çev.), *Hadaiku’ş-Şakaik, Şakaik-i Nu’maniye ve Zeyilleri*, I, İstanbul 1989.

33 İlber Ortaylı, “18. Yüzyılda İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1979-80, Özel Sayı), Ankara 1981, s. 155-159.

ratik geleneklerin de derin tesirleri olduğu anlaşılıyor. Gerçekten, fetih, keskin bir dönüm noktası gibidir. Fethe kadar Osmanlı topraklarında yetişen ve büyük bir kısmı da dışarıdan gelen âlimler, gerek sosyal yapının ve gerekse devlet teşkilatının teşekkülünde öncü rolü oynamışlar, padişahın çevresinde toplanarak yeni yapıyı organize etmek için çalışmışlardı. Buna rağmen, henüz hususî iltimasa mazhar ulemâ aileleri ortaya çıkmış değildi. Bilhassa XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyıllar arasında ulemâ sınıfı içerisinde, üst yönetim kademeleri katında ve Kanûnî dönemine kadar bunlar içerisinde, ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, hususî iltimas ve iltifata mazhar tek ulemâ ailesi Molla Fenârî adıyla meşhûr Şemsüddin Mehmed b. Hamza b. Mehmed el-Fenârî (ö. 834/1431) ailesi olmuştu. Kendilerine tanınan bu iltimas dolayısıyla, Fenârîzâdelerden birisi bir mevki talep edecek olsa, meselâ bir medrese müderrisliği istese, en alt seviyedeki medreselerden değil, üç dört basamak yukarıdaki medreselerden vazifeye başlıyordu.³⁴ Fakat Kanûnî döneminde, sultanın hocası Hayreddin Efendi'nin (ö. 950/1543) şahsî gayretleriyle çıkarılan Hocazâdeler kanunu, hususî iltimâsa mazhar birçok yeni ulemâ ailesinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Kısa süre içerisinde söz konusu kanunun muhteva ve şümülü genişletildi. Sadece hükümdar ve şehzade hocaları ve imamlarının çocukları ve torunları değil, şeyhülislâm ve kazaskerlerin yanısıra İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük kadılıklarda bulunan kişilerin çocukları ve torunları da aynı imtiyazlardan faydalanmaya başladılar.³⁵ Bu sûretle ortaya çıkan güçlü ve nüfuzlu aileler, çevrelerinde birer câzibe merkezi haline geldiler; bunlar ikbâllerini devlet kapısında arayanların başvurdukları, sığındıkları ve etrafında toplandıkları vazgeçilmez sığınaklar olarak görüldüler.³⁶

Böylece, daha önce oldukça farklı ve değişik sosyal tabanlardan gelen âlimler belirli ulemâ ailelerinin çevresinde toplanmak, sarayın veya öteki devlet adamlarının desteklerini edinmeye çalışmak zorunda kaldılar. Cemiyette fertlerin yükselmelerini önleyen katı bir *kast* sistemi bulunmamasına rağmen, bu durum, ulemâ sınıfının yaygın bir biçimde halka dayanmasını da engelledi. Medreseleri dolduran ulemânın ve onların çevrelerinin, imkân ve fırsatlardan faydalanma hususunda daha müsait durumda bulunmaları, sözkonusu sınıfın kendi içine kapanma-

34 Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. I, s. 32.

35 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 72-73.

36 Bir örnek için bkz. F. Unan, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebussuud Efendi Ailesi", *Türk Yurdu*, XI/50 (Ekim 1991), s. 25-29.

sına yol açtı; böylece kendi kendisiyle mücadele ve rekabet eden, git-tikçe katılan yeni bir sosyal tabaka ortaya çıktı.

Böyle bir sosyal yapının oluşmasında, ülkenin önde gelen medrese-lerinin büyük şehirlerde, bilhassa İstanbul'da toplanmış olmasının da payı bulunmaktadır. Ulaşım imkânlarının sınırlı ve iktisadî gücün yaygın olmadığı bir dönemde, ülkenin önde gelen medreselerinin bu-lunduğu İstanbul'a gelmek, hayli cesaret isteyen bir iş olmalıdır. Esa-sen, ülkenin önde gelen ilim adamları fethin ardından İstanbul'a akın etmişlerdi.³⁷

Hülasa olunan bu mekanizma içerisinde yetişen ve *boca* (*müdderris*) olarak vazife alan ilim adamlarının yürüttükleri tedris veya müfredat programları hakkında ise kısaca şunları söyleyebiliriz:

III. Müfredat Programları

Osmanlı medreselerinde nasıl bir müfredat programı uygulandığı ve hangi kitapların ders olarak okutulduğu meselesi, yakın tarihlere kadar ciddi şekilde ele alınmış bir konu değildir.³⁸ Dolayısıyla, kesin bir ka-naate ulaşmak için konuyla ilgili ciddi ve ilmî çalışmaların sayılarının artmasına ihtiyaç vardır. Fakat, şimdiye kadar gerçekleştirilen araştı-rmaların ekseriyeti ve mevcut veriler, farklı medreselere göre farklı ders programları oluşturacak nitelikten uzaktır. Kâtib Çelebi³⁹ dahi, tanıt-tığı kitaplar dolayısıyla medreselerde okutulan derslere (kitaplara) işa-ret ettiği halde, bunların hangi medreselerde okutulduğunu belirtmez.

İlk dönemlerden itibaren Osmanlı medreselerinde umumiyetle *tef-sir*, *hadis*, *fıkıh*, *akaid*, *kelâm* ve *mantık* gibi dinî muhtevalı ve pratik fayda temin eden derslerin yanısıra, bu derslerin çok daha iyi öğrenil-mesinde anahtar rolü oynayan dil dersleri (Arapça *sarf*, *nahiv*, *belâgat* vs.) okutulmuştu.⁴⁰ Dersler, esas olarak kitaplara bağlı kalırlar. Bu

37 Ulemânın sosyal tabanı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Unan, *Fatih Kül-liyesi*, s. 238-249.

38 Teferruatlı bilgi için bkz. Ünver, *Fatih*, s. 100-119; Baltacı, *Osmanlı Med-reseleri*, s. 35-43; Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programla-rı ve İcâzetnâmeler", *Vakıflar Dergisi*, sy. 13, (1981) 171-206; a.mlf., *Os-manlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 73-130; Bilge, *İlk Osmanlı Medresele-ri*, s. 40-63; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 19-43; krş. Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, çev. S. Şafak Barkçın – H. Arslan, İstanbul 1989, s. 177-191.

39 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I-II, İstanbul 1971.

40 Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 40-63.

bağlılık, zaman içerisinde kitap adları ile ders adlarını birlikte anılır hale getirir; çoğu zaman okunan kitaplar “ders adı” olarak mütalaa olunur. Ancak, dinî konulara ağırlık veren dersler ön planda bulunmaktadır. Bununla birlikte, ilk dönem Osmanlı medreselerinde de -diğer İslâm coğrafyasında olduğu gibi- tahsil olunan bütün ilimler, *aklî* ve *naklî* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.⁴¹

İlk Osmanlı medreselerinde nasıl bir eğitim-öğretim metodu uygulandığı, hangi kitapların, nasıl okutulduğu açıkça bilinmemektedir. Çünkü bu dönemlerle ilgili bilgiler, umumiyetle daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerle bize ulaşmışlardır.⁴² Dolayısıyla, ilk dönem verileri bir ölçüde rivâyetlere dayanmaktadır. Bazı araştırmacılar, ulemâdan Molla Hüsrev (ö. 885/1480) ve Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ile vezîr-i azam Mahmud Paşa tarafından, Fatih Sultan Mehmed’in emriyle bir medrese müfredat programı hazırlandığını ileri sürerler.⁴³ Bu hususta elimizde kesin deliller yoktur; sözkonusu şahsiyetler tarafından hazırlandığı kat’î olarak bilinen her hangi bir ders programı da bulunmamaktadır. Fatih döneminde hazırlanmış olabileceği ileri sürülerek muhtemelen adı geçen âlimlerin eseri olduğu belirtilen *Kânûn-nâme-i Talebe-i Ulûm* veya *Kânûn-ı Örfiyye-i Osmâniyye* adlı program niteliği taşıyan bir talimatnâmeye göre medreselerde okutulan eserler şu şekildedir:⁴⁴

41 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, c. I, s. 11-18; a.mlf., *Mizânü’l-Hakk fî İhtiyârî’l-Ahakk*, yay. O.Ş. Gökyay, İstanbul 1980, s. 17-21.

42 Ârif Bey, “Devlet-i Osmâniyenin Te’essüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ”, *Dâru’l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 1 (İstanbul 1332), s. 137.

43 Ayvansarâyî (Hâfiz Hüseyin b. İsmail), *Hadikatü’l-Cevâmi’*, İstanbul 1281, c. I, s. 248; Emin Bey, “Târihçe-i Tarîk-i Tadrîs”, *İlmiye Sâlnâme-si*, İstanbul 1334, s. 643; Ünver, *Fatih*, s. 102; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 46-47; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 79; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 7.

44 Sözkonusu talimatnâme şu şekildedir: “Şüyûh-ı müderrisîn kütüb-i mu’taberâtdan *Şerh-i Adud* ve *Hidâye* ve *Keşşâf* ve sair ihtiyâr itdükleri kitâbları ayıdalar. Ve şüyûh-ı mezkûreden derecede aşağı olan kimesneler *Telvîh*’e dek ayıdalar. Andan bir derece aşağı olanlar *Miftâh*’a dek ayıdalar ve ol dereceden bâkî sığâr-ı müderrisîn *Şerh-i Tevâli* ve *Şerh-i Metâli* ve *Mutavvel* ve *Hâşiye-i Tecrîd* ayıdalar. Ve mütûn-ı fikhî ve şürûhî dahi her müderris tâkâdî yetdükece ayıdalar. (...) Tetimme’lerde *Şerh-i Şemsiyye* ve mâ-fevkin ayıdduralar, tâ ki *İsfahânî*’ye varınca; mülâzım olup kapuma mülâzemeteye geldükleri vakt ol temessük için müderrislerden alınan mektûbları bile getüreler”; bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 36, dn. 88. Ayrıca bkz. M. Şerafettin Yaltkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, s. 464-465; Ünver, *Fatih*, s. 101-102; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 80.

Klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim üzerine yapılmış çalışmalara dair bir bibliyografya denemesi

A. Yüksek rütbeli müderrislerin (*şuyûb-ı müderrisîn*) okutacağı eserler:

1. *Şerh-i Adud* (usûl-i fıkıh)
2. *Hidâye* (fıkıh, furû)
3. *Keşşâf* (tefsir)
4. Kendi seçtikleri kitaplar

B. Rütbece ikinci sırada bulunan müderrislerin okutacağı eserler:

1. *Telvîh* (usûl-i fıkıh)

C. Üçüncü sıradaki müderrislerin okutacağı eserler:

1. *Miftâh* (belâgat)

D. Dördüncü sıradaki müderrislerin okutacağı eserler:

1. *Şerh-i Tevâlî* (kelâm)
2. *Şerh-i Metâli* (mantık)
3. *Mutavvel* (belâgat)
4. *Hâşîye-i Tecrid* (kelâm)

Tetimme medreselerinde ise *Şerh-i Şemsiyye* (mantık) ve *İsfahânî* (kelâm) kitaplarının okutulması öngörülmüştü.

Bu talimatnâmede adları geçen dersleri veya diğer bir ifadeyle kitap isimlerini aynen veya benzer şekilde Gelibolulu Mustafa Âlî de zikretmektedir.⁴⁵ Elde net veriler bulunmamakla birlikte Âlî'nin, bu verileri Fatih'in medreselerle ilgili kanunu olarak göstermesi, ortada böyle bir tüzük veya nizamnâmenin bulunduğu, yazarın bu bilgileri buradan aldığı şeklinde yorumlanabilir.

Bu ders programının, bütün medreseleri ilgilendirdiği, müderrislerin belirli bir tasnife tâbi tutuluşundan anlaşılmaktadır. Ancak, Osmanlı medreselerinde sadece yukarıda adları geçen kitaplar okunmamıştır. Esasen, bu talimatnâme, XV. ve XVI. yüzyıllar gibi erken tarihlerin ders programlarına dair sınırlı bilgiler vermektedir. Çünkü erken dönemlerde bile medreselerde okunan ve okutulan kitaplar veya dersler bu kadarla sınırlı değildi; bunların yanısıra, ulemâ tarafından medreselerde okutulan pek çok eser bulunmaktaydı. Umumî olarak medreselerde okunan ve okutulan dersler İ.H. Uzunçarşılı'ya göre, *ulûm-ı cüz'iyeye* (veya *mukaddemât, muhtasarât*) denilen ilim dallarından *kelâm, mantık, belâgat, lügat, nahiv, hendese, hesâb, hey'et, felsefe, za-*

⁴⁵ Âlî, *Künhü'l-Abbâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 5959, vr. 86a-86b.

man zaman *tarîh* ve *coğrafya* ile ilgili kitaplardı. *Ulûm-ı âliye* (yüksek ilimler) ismi verilen dersler arasında ise *Kur'ân*, *hadîs* ve *fıkıh* konuları tedris ve tahsil olunuyordu. Bu eserlerin isimlerini burada teker teker saymanın gereği olmadığını düşünüyoruz.⁴⁶

Yukarıda zikredilen *tüzükte*, *müderrislerin kendilerinin seçecekleri kitaplardan* da söz edilir. Bu durum, öğretimde muhtâriyet gibi yorumlanmaya imkân verse bile, zaman içerisinde, müderrislerin kendi tahsil dönemlerinde okudukları kitapları, bilahare bir *müderris* olarak vazife aldıktan sonra okutmalarına yol açmış olmalıdır. Gelenekçi bir öğretim sistemi içerisinde, müderrisin daha önceden ne öğrenmişse, kendisine ne intikal etmişse ve gücü neye yetiyorsa, o kitabı okutabilmesi böyle bir seçme serbestliğinden kaynaklanmış gibi gözüküyor.⁴⁷ Öte yandan, umumiyetle medreselerde okunan kitapların hemen hepsi, Fatih zamanına gelinceye kadar, az çok belirlenmiş bulunuyordu. Bunların çoğu, Osmanlı toprakları dışında ve daha önce yaşamış âlimler tarafından kaleme alınmış, klasikleşmiş ve böylece kolay kolay kırılması mümkün olmayan bir gelenek oluşmuştu. Ayrıca, ders programına konulan kitaplarla, müderrislerin kendilerinin seçerek okutacakları kitaplar arasında mühim farklar, görüş ayrılıkları ve değişik yaklaşımlar da pek sözkonusu değildi. Diğer bir deyişle, isim olarak şu veya bu kitabın okunmasının istenmesi o kadar ehemmiyetli olmasa gerekir.

Osmanlı medreselerinde okunan ve okutulan dersler, uygulanan ders programları, esas itibariyle XIX. yüzyılın sonlarına kadar mühim bir değişikliğe uğramadı. Böylece statik, kalıpcı ve nakilci bir eğitim-öğretim yapısı iyice yerleşmiş oldu. Fakat bu yapı, zaman içerisinde

46 Bunun için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 19-43. Ayrıca bkz. Ünver, *Fatih*, s. 100-119; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 35-43; Atay, "Fatih-Süleymânîye Medreseleri Ders Programları", s. 171-206; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 40-63.

47 Mesela, II. Bâyezid'in kullarından *Zamîrî* mahlaslı Mevlânâ Nûreddin (ö. 920/1514), padişah tarafından *Sahn* müderrisi tayin edildiğinde, o sırada kazasker bulunan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516) buna itiraz etmiş ve *Zamîrî*'nin *Sahn* müderrisi olabilecek ilmi kudreti bulunmadığını söylemişti. II. Bâyezid ise: "Fünûn-ı âliyeden (yüksek konularla ilgili derslerden) okutmağa kâdir değilse, *Kâfiye*'nin şerhlerinden *Mutavassıt* nâm kitaptan ders vermeğe kâdirdir, ondan okutsun" demişti; bkz. Mecdî, *Hadaiku's-Şakaik*, s. 347. Oysa *Sahn* medreseleri, ülkenin en yüksek medreseleriydi; burada ilke olarak ileri seviyede ilmi konular (*fünûn-ı âliye*) okutulmaktaydı. *Kâfiye* ise, *ulûm-ı cüz'iyeye* veya *mukaddemât* da denilen başlangıç seviyesindeki ilimlerden sayılan Arapça dilbilgisiyle ilgiliydi; bkz. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 62. Bu bir tarafa, *Zamîrî*'nin kitabın aslını değil, orta seviyedeki şerhlerinden birisini okutması kâfi görülmüştü.

eğitimde donuklaşmayı ve hatta umursamazlığı beraberinde getirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlayan medreselerle ilgili muhtelif ıslahat fermanlarında, umumiyetle medrese düzeninin bozulmuş olduğundan, okunması gereken derslerin (kitapların) tam olarak okutulmadığından, ilmiye mansıplarının iltimas ve suiistimallerle ele geçirildiğinden, *aklî* ilimlerin bir kenara itilip yerlerine *naklî* (dinî) ilimlerin ikâme olduğundan, fakat bunların da sathî bir sûtrette öğretildiğinden, bu sebeple medrese mezunlarının kifâyetsiz ve câhil yetiştirildiklerinden, yüklendikleri sorumlulukları yerine getiremediklerinden, bunun da devlet çarkını işlemez duruma soktuğundan bahsedilmesinin bir sebebi de bu yapı olmalıdır.

Medreseleri ıslah fermanlarında buralarda okunması istenen dersler ve ders programlarıyla ilgili bilgiler bulunmamaktadır. İmparatorluğun gerilemesine paralel olarak sıkıntıların görülmeye başladığı medrese eğitimiyle ilgili olarak ise köklü tedbirler alındığı söylenemez. Günümüz araştırmacıları, umumiyetle Kânûnî dönemine kadar medreselerde *aklî* ve *naklî* ilimlerin birlikte okutulduğunu, fakat bundan sonra *aklî* ilimlerin ders programlarından çıkarıldığını ve bu yüzden ilim hayatının durduğunu ileri sürerler. Bu görüş, Kâtib Çelebi'nin şu cümlelerine dayandırılır:

“Ulu Osmanlı devletinin ilk çağlarından Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırmacılar ün almışlardı. Ebu'l-Feth (Fatih) Sultan Mehmed Han, Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp kânuna göre iş görölüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler bu dersler felsefiyâttır diye kaldırıp *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyât kaldı, ne *Hidâye* kaldı, ne *Ekmel*. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu.”⁴⁸

Bu satırlar arasında yer alan ve *Sahn* medreselerinde okutulmasının öngörüldüğü belirtilen *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* kitaplarının burada okutulacak nitelikte eserler olduğunu kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi, bu iki kitap esas olarak, Osmanlı medreselerinin daha alt sevide olanlarında okutuluyordu. Bu eserlerden *Hâşiye-i Tecrîd*, diğer adı *Yirmili* de olan *Tecrîd* medreselerinin ders kitabı olmalıdır. Diğeri, yani *Şerh-i Mevâkıf* ise, bizzat Kâtib Çelebi'ye göre, Fatih tarafından *Kırklı* medreselerde oku-

48 Kâtib Çelebi, *Mizân*, s. 20-21.

tulması emrolunan bir eserdi.⁴⁹ Bize göre, söylendiği şekilde medreselerde ders programlarının değiştirilmiş olduğu düşüncesi doğru gözükmemektedir. Esasen, yerleşmiş bir ders programı ve sistemli bir müfredat anlayışı bulunmadığı ve kurulan medreselerin vakfiyelerinde *aklî* ve *naklî* ilimlerin birlikte okutulmasının prensip olarak her zaman yer aldığı bilinmektedir.⁵⁰ Medreselerde vazife alan müderrisler, nazarı bakımdan dönemlerinin *aklî* ve *naklî* olarak adlandırılan ilimlerini talebe-ye öğretmekle yükümlüydüler. Bu bakımdan Kâtib Çelebi'nin, sonradan gelenlerin “bu dersler felsefiyâtır” diyerek bunları kaldırdıkları yolundaki ifadeleri, resmî bir tavrı yansıtmamaktadır. Zira Osmanlı ilmi zihniyetinin ortaya koyduğu ürünler, devletin kazandığı yapı ve içinde bulunduğu siyasî, içtimaî, askerî, iktisadî ve kültürel şartlardan doğrudan etkilenmiş ve ileri sürüldüğünün aksine, önceki dönemlerde de *aklî* kategorisinde mütalaa olunan ilimler, doğrudan medrese çatısı altında geniş bir şekilde zâten *tedris* faaliyetlerine konu olmamışlardır.⁵¹

Yukarıda kısaca ele alınan derslerin (kitapların), *bir ders konusu olarak* medreselerde nasıl tahsil olunduğu konusuna dönersek, şunları söyleyebiliriz:

Belirtildiği gibi, klasik dönemlerin eğitim-öğretim şekline dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bu sebeple konu hakkında net bilgiler vermek mümkün gözükmemektedir. *Kânûn-ı Örfiyye-i Osmâniyye*'de, Osmanlı medreselerinde derslerin “âdet-i kadîme üzre kütüb-i mu'tebere ne vechile okunageldiyse girü ol vech üzre” takip edilmesi öngörülmüştür.⁵² Kânûnî Sultan Süleyman'a ait bir kanunnâmede de aynı yönde ifadeler rastlanır.⁵³ Acaba, sözü edilen “âdet-i kadîme”den ne kasdedilmektedir?

Kaynaklarımız maalesef bu hususta kesin bilgiler vermekten uzaktırlar. Ancak medreselerde tatil günlerinin XV. yüzyılın ilk yarısına kadar haftada iki gün olduğunu biliyoruz. Ünlü tarihçi ve aynı zamanda bir müderris olan Hoca Sadeddin Efendi'ye göre, Molla Fenârî zamanına

49 Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul 1145, s. 688.

50 Bahaeddin Yediyıldız, “Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili”, *VI. Vakıf Haftası (5-8 Aralık 1988, Ankara)*, İstanbul 1989, s. 109.

51 Mesela, Sahn medreselerinde ders vermiş olan ulemâ tarafından ortaya konulan ilmi ürünlerin mâhiyeti ile ilgili olarak bkz. Unan, *Fatih Külliyesi*, s. 356-380.

52 *Kânûn-ı Örfiyye-i Osmâniyye*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 3239, vr. 48a.

53 *Kânûnnâme-i Sultan Süleymân Hân*, Süleymaniye Ktp. Veliyyüddin Efendi, nr. 1970. vr. 122b.

kadar medreselerdeki tatil günleri Cuma ve Salı günleriydi. Büyük âlim Taftâzânî'nin eserlerinin yayılıp şöhret bulmasıyla, talebenin bu eserlerden faydalanabilmesi ve bunları yazıp çoğaltabilmesi için vakte ihtiyaç duyulmuş ve Molla Fenârî Pazartesi gününün de tatil olmasını sağlamıştır.⁵⁴

Bu bilgi XV. asrın ilk yarısına kadar tatil günlerinin Salı ve Cuma olduğunu, bu dönemden itibaren sözkonusu günlere Pazartesi'nin de katıldığını ortaya koymaktadır. Hoca Sadeddin Efendi, eserini XVI. yüzyılın son çeyreğinde yazdığına göre, medreselerdeki tatil günlerinin ikiden üçe çıkarılışının yüz küsur yıllık bir geçmişi bulunuyordu, demektir.⁵⁵ Ancak, tatil günlerinin, haftanın bu üç günüyle sınırlı olmadığını biliyoruz. Bu günlerin dışında, kandiller ve Bayram günleri ile Ramazan ayı da talebe için tatil oluyordu. Esasen Ramazan umumî tatil ayıydı. Bu ayda talebe ya memleketine gitmekte veya bazı kasaba ve köylere giderek, Ramazan boyunca buralarda *vaaz* ve *irşad* hizmeti yürütmekte, eğitim sırasında maddî bakımdan rahat bir tahsil hayatı sürebilme imkânları aramaktaydı. Talebenin Ramazan boyunca ülkenin dört bir tarafına dağılması ve gittikleri yerlerde cemiyeti bilgilendirmeye çalışması, merkezdeki Osmanlı kültürünün taşraya aktarılması bakımından son derece ehemmiyetli idi. Bu gelenek, medreselerin son dönemlerine kadar devam etmiştir.⁵⁶

Osmanlı medreselerinde “âdet-i kadîme üzere” günde dört ders görülmekteydi.⁵⁷ XVI. asrın ortalarında Süleymaniye medreselerinin kuruluşundan sonra Kânûnî, kendi medreselerinde günde beş ders verilmesini şart koşmuştu.⁵⁸ Dersler, sabah ve ikindi olmak üzere günde

54 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1280, c. II, s. 414.

55 Baltacı, XVI. asırda tatil günlerinin Salı, Perşembe ve Cuma olduğunu yazar; bkz. *Osmanlı Medreseleri*, s. 43. Ancak, kaynak olarak kullandığı kâunnâmâde (*Kânûn-ı Örfiyye-i Osmânî*, vr. 49b) gün belirtilmeksizin, haftada dört gün ders görülmesi öngörülmüştür. Aynı asrın adamı olarak Hoca Sadeddin Efendi, medreselerdeki tatil günlerini Pazartesi, Salı ve Cuma olarak zikretmektedir. Süheyl Ünver ise, Fatih külliyesinde tatil günlerinin Salı olduğunu söyler, fakat kaynak zikretmez; bkz. *Fatih*, s. 97-98. Diğer medreselerden farklı olarak, külliyyede haftada bir gün tatil edildiğini düşünmek veya kabul etmek ne ölçüde mümkündür? Esasen, Cuma günlerinin umumî tatil günleri olduğunu düşünürsek, en azından külliyyede tatil gününün birden fazla olduğu ortaya çıkar. Dolayısıyla, Hoca Sadeddin'in verdiği bilginin daha doğru olduğunu kabul etmek yerinde olmalıdır.

56 Yedi yıldız, “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeleeri”, s. 267-271.

57 *Kânûn-ı Örfiyye-i Osmânî*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 3239, vr. 49b.

58 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 44.

iki defa yapılabilmekte, ancak *icâzetler* daha ziyâde sabah görülen derslerden verilmekteydi. Öğleden sonra okunan dersler, ya sabah derslerinin tekrarı veya bu derslerin ileri seviyedeki devamları olmaktaydı.⁵⁹ Okutulan dersler, sadece takrir olarak kalmamakta, talebenin de derse iştirakini sağlamak için bir çeşit sohbet şeklinde geçmekteydi. Böyle bir uygulamanın talebenin derslere daha uzun süre hazırlanmasına imkân sağladığı söylenebilir.⁶⁰

Sınıf içi düzene gelince; bu konularda da umumî bilgilerin ötesinde fazla bir malûmat bulunmamaktadır. Ancak, yeterli dershaneleri bulunan medreselerde dershanelerin kullanıldığı muhakkaktır. Dershanelerde, ders hocasının huzurunda halkalar oluşturulmakta, seçkin ve gözde talebe bu halkanın ön sıralarında yer almakta ve dersleri takip eden talebenin seviyesi göz önünde bulundurularak, bizzat hocanın nezaretinde yürütülmekte; sık sık tekrar ve karşılıklı münakaşalarla konuların iyi öğrenilmesine çalışılmaktaydı. Derslerin işlenmesi sırasında, talebe not tutabiliyordu. Talebe eğitim süresi içerisinde okunması gereken dersleri “kitap” olarak veya kitapların belirli bölümlerini seçerek okuduğu için, derslerde verilen bilgileri öğrenip hocası tarafından yeterli bulunmadıkça, prensip olarak başka bir derse (kitaba) geçemekteydi. Dolayısıyla, işlenen konular iyice öğrenilinceye kadar tekrar edilebildiğinden, sürenin uzaması, hatta her öğrenci için farklılık göstermesi mümkündür. Yani, bugünkü ifadeyle sınıf geçme değil, ders (kitap) geçme sistemi sözkonusu idi.

Klasik dönemlerde, talebenin her medresede ne kadar okuması gerektiği konusunda asgarî süreler belirlenmişti. Mesela Kânûnî döneminde, 1526-1540 yılları arasında *Sahn*'a ulaşmaya kadar 20 akçeli (*Hâşiye-i Tecrîd*) medreselerde 2; 30 akçeli (*Miftâh*) medreselerde 2; *Kırklı* medreselerde 2-3; *Ellili Dâhil* ve *Hâriç* medreselerde 1'er olmak üzere toplam 8-9 eğitim yılı geçirildiği anlaşılmaktadır.⁶¹ Aynı dönemde, *Dâhil* medresesi hükmündeki *Sahn*'da da bir yıllık eğitim süresinin geçerli olduğu istidlâl edilebilir. Zira aynı dönemlerde Taşköprülüzâde⁶² ile Şah Mehmed b. Hurrem Efendi (ö. 978/1570), *Sahn*'da okuttukları dersleri birer eğitim yılı içerisinde tamamlamışlardı.⁶³

Kânûnî'den sonra, XVI. yüzyılın sonlarından başlamak üzere bu durumun değiştiği anlaşılıyor. Daha önce *Sahn*'a gelinceye kadar geçiril-

59 Ünver, *Fatih*, s. 353.

60 M. Cavid Baysun, “Osmanlı Devri Medreseleri”, *İA*, s. 76.

61 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 37-42.

62 Mecdî, *Hadaiku'ş-Şakaik*, s. 526.

63 Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. I, s. 137.

mesi gereken 8-9 eğitim-öğretim yılı süren müddet, önce 5'e, sonra 3'e ve bilâhare 2 yıla kadar düşmüştür. Kanûnî dönemine kayıtlı olmakla birlikte, II. Selim dönemine de ait olabileceği tartışmalı olan bir kanunnâmede,⁶⁴ *Sahn* öncesi eğitim süresinin 5 eğitim yılından aşağı olmaması öngörülmüştü.⁶⁵ 1576 (983) tarihli III. Murad dönemine ait başka bir kanunnâmede ise, bir talebenin *Sahn*'a ulaşmadan önce en az 3 yıllık bir eğitim görmüş olması istenmektedir.⁶⁶ Keza, III. Mehmed tarafından çıkarılan 1598 (1006) tarihli kanunnâmeye göre, aynı sürenin 2 eğitim yılına düşürüldüğü görülmektedir.⁶⁷

Bu açıdan gittikçe kötüleşen durum, 1914'te (10 Zi'l-ka'de 1332) medreselerin *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye* (Başkent) adı altında yeniden organize edilmelerine kadar devam etmiştir.⁶⁸ 1910'lardan itibaren klâsik medreselerle ilgili olarak bazı ıslah çalışmalarına ve ders ikame-lerine girişildi; fakat bunlar fazla kalıcı olmadı. Bu sebeple, 1914'te medreselerle ilgili köklü bir ıslaha girişildi. 1914'te İstanbul medreseleri *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye* medreseleri adı altında yeniden tanzim edildiler. Medreselere dair nizamnamenin 2. maddesi,⁶⁹ başkent medreselerini *Tâlî Kısım-ı Evvel*, *Tâlî Kısım-ı Sâni* ve *Âlî* şeklinde üçe ayırmaktadır. Bu kısımların her birinde eğitim dört sene olarak belirlenmişti. Keza, her kısım dörder sınıf ve her sınıf dörder şubeden oluşmaktaydı. Bunların üzerinde bir ihtisas medresesi olan *Medresetü'l-Mütebassısın* yer alıyordu. Burada okutulması öngörülen dersler ise, eski usule göre, yani *kitap adının* aynı zamanda *ders adı* olması şeklinde değil, bilakis *tefsir*, *hadis*, *hadis usûlü*, *fıkıh*, *fıkıh usûlü*, *ferâ'iz* (miras hukuku) ve *felsefe* gibi münhasıran “ders adı” vurgulanarak tespit edilmişti. Ancak, bu dersler için başvurulacak kitaplar, yine klâsik dönemde de okunmuş kitaplardı.⁷⁰

Bundan bir yıl sonra (1333/1915), bir yıllık tecrübenin ışığında, 16 maddelik yeni bir kanun çıkarılarak *Dâru'l-Hilâfe* medreseleri tek-

64 Veliyyüddin Efendi Ktp., nr. 1970, vr. 122b-123b.

65 Sözkonusu kânunnâmenin neşrolunmuş metni için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 623-624.

66 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 34-35.

67 Zikrolunan kânunnâmenin muhtelif şekillerde neşredilmiş metinleri için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 630-632; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 179-180; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 244.

68 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 267.

69 *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 657-660.

70 *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 664-666; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. I, s. 127.

rar tasnif edildi: *İbtidâ-i Hâriç*, *İbtidâ-i Dâhil* ve *Sahn*. Daha önceki tasnifte *Medresetü'l-Mütehasssîn* adıyla anılan kısım ise *Medrese-i Süleymaniye* adını almıştı. Bu düzenlemede, klâsik dönem medrese tasnifinin izleri görülmekte; hatta aynı isimlerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ancak, *ders adları* artık kitap adı ile aynı olmayacak ve daha modern bir usul benimsenecektir. Meselâ, *Sahn* medreselerinde, *tefsir*, *hadis*, *fıkıh*, *fıkıh usûlü*, *kelâm*, *belâgat* ve *Arap edebiyatı*, *Türk edebiyatı*, *mantık*, *felsefe*, *hukuk* (*ma'lûmât-ı kânûniyye*), *sosyoloji* (*ilm-i ic-timâ*), *Rusça*, *Fransızca*, *Almanca* ve *İngilizce* gibi derslerin okutulması öngörülmüştü. Diğer medreseler için de benzer programlar söz konusu idi. Medreselerin kendilerini yenileme ve zamana ayak uydurma ihtiyaçlarının ürünü olduğu anlaşılan bu program denemelerinde, klasik eğitim ile ilgili derslerin yanına yeni derslerin ve daha da mühimi dört tane yabancı dilin konulduğu görülmektedir. Ne var ki, eski eğitim anlayışı bu modernleşme çabaları içerisinde de devam edecek, medreselerde müderrisler son derece etkili olacaklardır. Fakat bu programları uzun bir süre tatbik imkânı olmadı; bunların ne ölçüde verimli oldukları uzun zaman diliminde test edilemedi ve bilindiği gibi on yıl sonra (1924) bütün medreseler kapatıldı.⁷¹

•••

Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin umumî durumuyla ilgili verilen bu bilgiler, en azından konunun çerçevesini ortaya koyması bakımından yeterli olsa gerektir. Osmanlı arşivlerinde, vekâyinâmelerde, biyografik nitelikli muhtelif eserlerde ve hatta eğitim-öğretimle doğrudan ilgisi bulunmayan çeşitli eserlerde, dağınık şekilde de olsa, konuyla ilgili bilgiler bulmak her zaman mümkündür. Aşağıda verilen bibliyografyada burada işaret olunan kaynakların tamamına yer verilmemiş; daha ziyâde bir araştırma ve inceleme netîcesi kalemeye alınan makalelerin ve kitapların zikredilmesiyle yetinilmiştir. Ayrıca, medreselerde “ilim ve ilim anlayışı” üzerine kaleme alınan çalışmalar da bu listeye tamamıyla dâhil edilmemişlerdir. Bu konu, ayrı bir yazı çerçevesinde ele alınmak durumundadır. Ancak, Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim meselesi üzerine ortaya konulan çalışmaların burada listesi verilenlerden ibaret olmadığını bilhassa vurgulamak yerinde olacaktır. Biz tespit edebildiklerimizi ve mümkün merteye doğrudan eğitim-öğretim meselesiyle ilgili olanları zikretmeye çalıştık. Dünyada Osmanlı tarihi ve müesseseleri üzerine yapılan yayınların ta-

⁷¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I, s. 131.

mamının taranması durumunda, çok daha geniş bir bibliyografyanın oluşacağı muhakkaktır. Osmanlı “bilim tarihi” üzerine kaleme alınan çalışmaların tamamının bir yönüyle Osmanlı eğitim tarihini de ilgilendirdiklerini belirtmekle yetiniyoruz.

Bibliyografya

- Abdullah Cevdet, “Mekteb Âlemi, Hayat Âlemi”, *Resimli Mekteb Âlemi*, no. 4 (1 Eylül 1329), s. 49-53.
- Abdullah Şinâsî, *Usûl-i Tâlim ve Terbiyeden Fenn-i Tedrîs*, Orenburg 1912.
- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309.
- Agoston, G., “Budin’de Osmanlı Medreseleri ve Müderrisleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 58 (Şubat 1989), s. 142-150.
- Ahmet Râsim, *Falaka*, İstanbul 1927.
- Ahmet Refik, *Osmanlı Devletinde Hoca Nüfûzu*, İstanbul 1933.
- Ahmed Rifat Efendi, *Devhatü’l-Meşâyih 828-1283*, İstanbul 1978.
- Akdağ, Mustafa, “Medreseli İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 11 (1952), 361-387.
- , “Osmanlı Medreseleri Hakkında Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/4 (Ankara 1945), s. 239-296.
- Akgündüz, Ahmed, “Muhammed Abduh’un Gözüyle Osmanlı Devleti ve Eğitim Sistemi”, *Sur*, sy. 141 (Aralık 1987), s. 34-41.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.
- Akkutay, Ülker, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984.
- Aktar, Yücel, *II. Meşrûtiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İstanbul 1990.
- Akyüz, Emine, *Eğitim Hukuku*, Ankara 1981.
- Akyüz, Yahya, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Ankara 1978.
- , “III. Selim Döneminde Bursa Medreselerinde Disiplin Islahatına İlişkin Bir Belge”, *Belleten*, XLII/172 (Ekim 1979), s. 761-765.
- , “Tanzimat Döneminde Eğitim Öğretim Anlayış ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler”, *Millî Eğitim*, sy. 92 (Aralık 1989), s. 3-6.
- , “Darülmualimîn’in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Millî Eğitim*, sy. 95 (Mart 1990), s.3-20.
- , “Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri”, *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1991, s. 389-401.
- , “Eğitim Tarihimizden Bugün İçin Çıkarılması Gereken Bazı Dersler ve Düşünceler”, *Eğitimimize Bakışlar 1*, İstanbul 1996, s. 1-13.

- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I-V, İstanbul 1980-81.
- Ali Emîrî Efendi, “Meşihat-i İslâmiyye Tarihçesi”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 304-320.
- Altınsu, A., *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972.
- Ârif Bey, “Devlet-i Osmâniyyenin Te’essüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ”, *Dâru’l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 1 (1332), s. 137-144.
- Aslanapa, Oktay, “Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri”, *Türk Kültürü*, sy. 12, (Ankara 1963), s. 34-43.
- Atay, Hüseyin, “Medreselerin Gerilemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24 (Ankara 1981), s. 15-56.
- _____, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 25 (Ankara 1981), s. 1-43.
- _____, “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 13 (Ankara 1981), s. 171-236.
- _____, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Ateş, İbrahim, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 14 (Ankara 1982), s. 29-92.
- Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslâmiyet’in Eğitime Getirdiği Değerler*, İstanbul 1982.
- Ayşe Sıdika, *Usûl-i Ta’lîm ve Terbiye Dersleri*, İstanbul 1313.
- Aytaç, K., “Osmanlı İmparatorluğunda Okul Kuruluş Sistemi”, *Millî Kültür*, III/1 (Haziran 1981), s. 9-13.
- Aytekin, Halil, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara 1991.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- Baykal, İsmail H., *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslâm’da Eğitim*, İstanbul 1980.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, 2. bsk., İstanbul 1987.
- Baysun, M. Cavid, “Osmanlı Devri Medreseleri”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII (1979) (“Mescid” mad. eki), s. 71-77.
- Bilge, Kilisli Muallim Rıfat, “Mekteb Hâtıraları”, *Muallimler Mecmuası*, sene. 3, Sy. 30 (Matbaa-i Amire, İstanbul 1342/1925), s. 1338-1360.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bilim, C. Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir 1984.
- Binbaşoğlu, C., *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul 1995.
- Birinci, Ali, “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi*, c. IV (Ankara 1982), s. 37-57.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333.
- Celkan, Hikmet Y., *Ziya Gökalp’in Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul 1990.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004.

- Çelebi, Ahmet, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. A. Yardım, İstanbul 1983.
- Ceride-i İlmîyye* (fevkalâde nüsha), İstanbul 1332.
- Dağ, M. - Öymen, H.R., *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974.
- Dâru'l-Hilâfe Medreseleri*, Ankara 1329.
- Dölen, Emre, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I (İstanbul 1985), s. 154-196.
- Dursun, Davut, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul 1989.
- Emin Bey, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 642-651.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1977 (1939).
- Ergün, Mustafa, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi I - (Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1, (1996), s. 7-37.
- _____, *Eğitim Felsefesi*, Malatya 1988.
- _____, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *DTCF Dergisi*, XXX/1-2 (Ankara 1982), s. 59-89.
- Erişirgil, M. Emin, "Dinî Terbiye, Dinî Tadrîsât", *Millî Ta'lim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, no. 3 (Mart 1334/1918), s. 13-14.
- Ethem İbrahim Paşa, *Terbiye ve Ta'lim-i Âdâb ve Nesâyihü'l-Etfâl*, 1868, haz. H.R. Öymen, Ankara 1979.
- Ethem Nejat, *Mektebcilik* (Usûl-i Tadrîs kısmı), İstanbul 1332.
- Fakih, M.S., "The Place of Science in the Islamic Civilisation", *International Congress on the History of Turkish, Islamic Science and Technology*, İstanbul Teknik Üniversitesi (14-18 Sep. 1981), s. 95-100.
- Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul 1989.
- Faroqhi, Suraiya, "Social Mobility Among the Ottoman 'Ulemâ in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, sy. 4 (1973), s. 204-218.
- Fâzıl Ahmed, *Terbiyeye Dair*, İstanbul 1326.
- Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şakâ'ik fî Hakkı Ehli'l-Hakâ'ik Şakâ'iku'n-Nu'mâniye ve Zeyilleri*, nşr. A. Özcan, I-V, İstanbul 1989.
- Gabriel, Albert, "Ottoman Schools", *Encyclopedia of World Art*, c. X (Toronto 1965), s. 852-873.
- Gibb, Hamilton- Bowen, Harold, *Islamic Society and the West*, London 1965 (1957).
- Goldziher, I., "Muslim Education", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, nşr. Hastings, c. V (New York 1955), s. 198-207.
- Gökmen, M., *Fatih Medreseleri*, İstanbul 1943.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Darü'lhadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.
- Gülsevin, Gürer, "1709 Tarihli Türkçe Manzum Bir Sıbyan Mektebi Ders Kitabı", *İnönü Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1 (1987), s. 240-263.

- Hatemi, H.**, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II (İstanbul 1986), s. 501-510.
- Heyd, Uriel**, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, *Scripta Hierosol Mitana*, sy. 9 (1961), s. 63-96. [Türkçe-si: “III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, çev. Sami Erdem, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine*, haz. Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 99-136].
- Hıfzurrahman Râşit - Nihal Âdil**, *Umûmî Tedris Usûlü*, İstanbul 1930.
- Hızlı, Mefâil**, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Millî Kültür*, sy. 60 (Mart 1988), s. 34-38.
- İbnülemin Mahmud Kemal**, “Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1331, s. 642-651.
- İbrâhim b. İsmâil**, *Şerhu Ta’lîmü’l-Müte’allim*, İstanbul 1306.
- İbrahim Hilmi**, *Ma’ârifimiz ve Servet-i İlimiyemiz*, Dersaadet 1329.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin**, “Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)”, *Belleten*, LIV/210 (Ağustos 1990), s. 801-828.
- _____, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 335-395.
- _____ (ed.) *Bulgaristan’da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetu’n-Nüvvab*, haz. Haşim Ertürk - Rasim Eminoğlu, İstanbul 1993.
- İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334.
- İnalçık, Halil**, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973.
- İpşiroğlu, Nazan - İpşiroğlu, Mazhar**, “İslâm Düşüncesinde Nakil Geleneği”, *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara 1983, s. 79-86.
- İsmail Hakkı**, “Millî Ta’lim ve Terbiye Islâhâtına Medhal”, *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, no. 2 (Nisan 1337/1917), s. 5-15.
- _____, *Ma’ârifde Bir Siyaset*, İstanbul 1335.
- _____, *Ta’lîm ve Terbiyede İnkulâb*, İstanbul 1927.
- _____, *Mürebbilere*, İstanbul 1933.
- İzgi, Cevat**, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997.
- Kahya, Esin**, “On Dört ve On Beşinci Yüzyıllarda Bursa’da Bilim Hayatı”, *Felsefe Dünyası*, sy. 25 (1997), s. 4-12.
- Kansu, Nafi A.**, *Türkiye Maarif Tarihi*, Ankara 1930.
- _____, *Türk Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, I-II, İstanbul 1968.
- Kâtip Çelebi**, *Cihânnümâ*, İstanbul 1145.
- _____, *Kesfü’z-Zünûn*, I-II, İstanbul 1971.
- _____, *Mizânü’l-Hakk fî İhtiyâri’l-Abakk*, yay. O.Ş. Gökyay, İstanbul 1980.
- Kazıcı, Ziya**, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.
- Kâzım Nâmî**, *Mekteblerde Ahlâkı Nasıl Telkîn Etmeli*, İstanbul 1925.
- Koçer, Hasan Ali**, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, 1773-1923*, İstanbul 1991.

- Koçi Bey, *Risâle-i Koçi Beğ*, London 1277.
- Koçu, R. Ekrem, "Sıbyan Mektepleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, I/2 (Mart 1966), s. 24-28.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980.
- Köymen, M. Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (Ankara 1975), s. 75-125.
- Kritovulos, *Tarih-i Sultân Mehmed Hân-ı Sâni*, çev. Karolidi, İstanbul 1328 (TOEM eki).
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969.
- Kütükoğlu, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 7-8 (1977), s. 277-393.
- _____, "Dârülhilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (İstanbul 1978), s. 1-212.
- _____, "Dârülhilâfeti'l-Aliyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 507-508.
- Lekesiz, Hulûsi, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül - Gelişme - Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- _____, "Osmanlı İlmiye Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, XI/49 (Eylül 1991), s. 21-31.
- Mahmut Cevad, *Ma'ârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı*, İstanbul 1338.
- Makdîsî, G., "Madrasa and Universities in the Middle Ages", *Studia Islamica*, sy. 23 (1970), s. 255-264.
- _____, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, New York 1981.
- _____, "The Scholastic Method in Medieval Education: An Inquiry into its Origins in Law and Theology", *Speculum*, 49/4 (1974), s. 640-661.
- Mardin, Ebü'l-Ûlâ, *Huzur Dersleri*, haz. İ. Sungurbey, I-II, İstanbul 1956, 1966.
- Mayer, Hans Georg, "İçtimai Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Ulemâ - Meşâyih Münâsebetleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, IX/4 (Ekim 1980), s. 48-60.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'ıku's-Şakâ'ık (Şakâ'ık-i Nu'mâniye ve Zeyilleri, 1)*, nşr. A. Özcan, İstanbul 1989.
- Mehmed Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul 1927.
- Mehmed Emîn, "Mekteblerimize Dair", *Mibrâb*, sy. 28 (1 Nisan 1341), s. 145-146.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I-IV, İstanbul 1890-93.
- Melekzâde Fuâd, *Usûl-i Tedrîs ve Tederrüs*, Dersaadet 1315.
- Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, haz. E. Erüz, İstanbul 1978.
- Muhammed Kutub, *İslâm Terbiye Metodu*, çev. Ali Özek, İstanbul 1977.

- Musa Kâzım, *Rehber-i Tadrîs ve Terbiye*, İstanbul 1310.
- Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin, *Devbatü'l-Meşâyih*, nşr. Z. Kazıcı, İstanbul 1978.
- Namık Kemâl, "Ma'ârif", *İbret*, no. 16 (28 Rebiülâhir 1289/22 Haziran 1288), s. 1-2.
- Nasr, S. Hüseyin, *İslâm ve İlim*, çev. İ. Kutluer, İstanbul 1989.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "İbn Kemâl'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiye'si'nde İlim ve Fikir Hayatı", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu (26-29 Haziran 1985, Tokat) Tebliğler ve Tartışmalar*, Ankara 1986, s. 31-40.
- _____, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *İslâmî Araştırmalar*, IV/3 (Temmuz 1990), s. 190-194.
- Ortaylı, İlber, "18. Yüzyılda İlmîye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-80, Özel Sayı), Ankara 1981, s. 155-159.
- Öymen, H.R., "İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri II", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12 (Ankara 1964) s. 35-42.
- Özcan, Abdülkadir (nşr.), "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 33 (Mart 1980-81), s. 7-51.
- _____, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 441-474.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Medrese", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIII (Ankara 1976), s. 370-372.
- Pedersen, Johns, "Mescid", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII (1979), s. 1-71.
- Repp, Richard, *The Müfti of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986.
- _____, "Some Observations on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy, Scholars, Saints and Sufis", *Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1972, s. 17-32.
- Richard, L. Chambers, "The Ottoman Ulema and the Tanzimat", *Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1972, s. 34-46.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye*, İstanbul 1316-1319, 1321.
- Sayılı, Aydın, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukâyese)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (1963), s. 5-69.
- Selim Sâbit, *Rehnümâ-yı Mu'allimîn*, İstanbul 1290.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri*, I-II, İstanbul 1970-72.
- Sungu, İhsan, "Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, sy. 1 (1941), s. 212-225.

- Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, Dersaadet 1314.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ (Şakâ'ik-i Numaniye ve Zeyilleri, 3)*, nşr. A. Özcan, I-II, İstanbul 1989.
- Şevketî Efendi, *Medâris-i İslâmiyye Islâhât Programı*, İstanbul 1328.
- Şişman, A., "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 5 (İstanbul 1986), s. 83-160.
- Taşköprülüzâde, Ahmed İsmüddin, *Mevzû'atü'l-Ulûm*, I-II, İstanbul 1313.
- _____, *Miftâhu's-Sa'âde ve Mısbâhu's-Siyâde*, I -III, Haydarâbâd 1328.
- Tekeli, İ. - İlkin, S., *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.
- Tekindağ, Şehabeddin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1975, s. 3-54.
- Unan, Fahri, "Atâyî'nin Gözüyle Bir Osmanlı Âlimi", *Türk Yurdu*, X/37 (Ankara 1990), s. 45-50.
- _____, "Osmanlı Resmî Düşüncesinin 'İlmiye Tariki İçindeki Etkileri: Patronaj İlişkileri", *Türk Yurdu*, XI/45 (Ankara 1991), s. 33-41.
- _____, "Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Meselesi", *VII. Osmanlı Sempozyumu (Söğüt 1992)*, Ankara 1993, s. 13-23.
- _____, "Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bâzi Düşünceler", *Türk ve İslâm Dünyasında Bilim ve Teknoloji Sempozyumu (3-5 Haziran 1994, İstanbul, Kandilli Rasathanesi)*. [Bu tebliğin biraz daha genişletilerek yayımlanmış süreti için bkz. *Türkiye Günlüğü*, sy. 30 (Eylül-Ekim 1994), s. 49-57].
- _____, "Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bâzi Düşünceler", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, Ankara 2000, c. III, s. 669-676. Ayrıca bkz. *Türk Yurdu*, sy. 101 (Ocak 1996), s. 15-19.
- _____, "Taşköprülüzâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın 'İlim ve Âlim' Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 17 (İstanbul 1997), s. 149-264.
- _____, "Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sy. 8 (Ankara 1997), s. 365-391.
- _____, "Official Ottoman Ideology and its Science Institutions in the XV and XVIth Centuries: Fâtih Medreses", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (Ankara 1997), s. 207-215.
- _____, "Osmanlı İlmiye Tarikinde 'Pâye'li Tayinler yahut Devletle Kazanç Kapısı", *Bellekten*, LXII/233 (Ankara 1998), s. 41-64.
- _____, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Yeni Türkiye*, c. V (Ankara 1999), s. 140-160.
- _____, "Osmanlı Medreselerinde Din Eğitimi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi Sempozyumu (4-6 Aralık 1998 İzmir)*, Ankara 1999, s. 181-193.

- _____, “Osmanlı Medreselerinde İlmî Verimi ve İlim Anlayışını Etkileyen Âmiller”, *Türkiye Günlüğü*, sy. 58 (Kasım-Aralık 1999), s. 95-105.
- _____, “XVI. Yüzyıl Ulemâsından Nev’î Efendi’ye Göre İlim ve İlimler”, *Uluslararası Kuruluşununun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999 Konya)*, Konya 2000, s. 257-266.
- _____, “Bir XIV. Yüzyıl Yazarının Kaleminden Çağın ‘İlim ve Âlim’ Anlayışı”, *Koomduk İlimler Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek), sy. 3 (2002), s. 359-381.
- _____, “The Ottoman Ulema: Their Understanding of Knowledge and Scholarly Contributions”, *The Turks 3, Ottomans*, ed. H. Celal Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, Ankara 2002, s. 841-850; *Türkler / 11, Osmanlı*, s. 436-445.
- _____, “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, *Koomduk İlimler Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2003), sy. 5, s. 14-33.
- _____, “Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi”, *Koomduk İlimler Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek), sy. 9 (2004), s. 1-7.
- Unat, Faik R.**, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İ.H.**, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988 (1965).
- Ülken, H. Ziya**, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1967.
- Ünver, Süheyl**, “Süleymaniye Külliyesinde Dâruşşifâ - Tıb Medresesi ve Dâru’l-Akâkire Dair”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 2 (1942), s. 195-208.
- _____, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- _____, *Fatih Devri İlim, Sanat ve İçtimai Tekâmül Hamlelerine Umumî Nazar*, İstanbul 1953.
- _____, *İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmed*, İstanbul 1953.
- Yaltkaya, M. Şerafettin**, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.
- Yazıcıoğlu, M. Sait**, “XV. ve XVII. Yüzyıllarda Kelâm Eğitiminin Tenkidi”, *İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (1980), s. 285-295.
- Yıldırım, Cemal**, *Eğitim Felsefesi*, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 1987.
- Yurdaydın, H. Gazi**, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, c. II, İstanbul 1988, s. 145-210.
- Zilfi, Madeline C.**, “The İlmiye Registrers and the Ottoman Medrese System Prior to the Tanzimat”, *Collection Turcica*, sy. 3 (Louvain 1983) s. 309-327.
- _____, “Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Molas of the Eighteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sy. 26 (1983), s. 318-364.